Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
октябрь
30
вторник
№ 247 (14447)
1925 чылдан үнделеттинген
Өртээ 3 кап.

Партияның XXIII Тыва республика конференциязы

ПАРТИЯНЫҢ XXIII ТЫВА РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНДАН СОҢГУТКАН РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ КЕЖИГҮННЕРИ

Аранчын Ю. Л.
Асонычев В. А.
Алыг С. С.
Агапова Н. И.
Авруцкий В. Л.
Алтан-оол С. И.
Бегзи А. Д.
Биче-оол С. М.
Буянды С. К.
Глущенков В. И.
Губарев Ю. К.
Дамба-Хуурак П. Д.
Дамба Д. С.
Даржай А. А.
Дембирел А. С.
Донгак З. Б.
Донгак Л. К.
Донгак К. Д.
Достай С. М.
Доспан Ч. И.
Дмитриченко П. В.
Егоров О. Н.
Жданов В. Н.
Заворотный В. Г.
Зотов С. С.
Иргит К. Т.
Канзай А. К.
Кара-оол В. Х.
Кара-Сал В. Б.
Кара-Сал Д. Б.
Кара-Сал М. Д.
Киров С. Д.
Конгар Н. С.
Куулар Ш. П.
Куулар С. П.
Кужугет С. К.
Кужугет А. Б.
Кужугет К. С.
Кыргыс О. Д.
Ли Т. С.
Лопсан Б. П.
Марцеха А. В.
Мельников А. А.
Мон К. А.
Монгуш С. Д.
Монгуш Х. Д.
Монгуш А. А.-М.
Набатов А. В.
Неделин В. С.
Нурзат Б. С.
Ондар О. Б.
Ондар Э. Э.
Ондар О. Ш.
Ондар Ч.-Д. Б.
Ондур К. С.
Ооржак Ш. Д.
Оюн Т. Ш.
Оюн В. О.
Очур-оол В. С.
Парчин Т. А.
Парамзин Г. В.
Петров В. Б.
Саая Д. О.
Саган-оол Х. Б.
Самбый-оол С. И.
Самбуу А. Б.
Сат О. Ш.
Сат А. Д.
Сат З. Б.
Сарбаакай Л. К.
Семилоцкий А. М.
Сырат О. Ч.
Содунам А. Б.
Соруктуг Б.-Ш. К.
Танаа С. С.
Тойбу-Хаа Е. Х.
Удумбара Ч. А.
Ушкалов В. А.
Федосеев В. И.
Хенен Н. Б.
Чаламба В. Ф.
Чикчит Б. М.
Чумаров М. И.
Шубник Г. М.
Шырап Б. С.
Эрендей О. Ч.

ПАРТИЯНЫҢ XXIII ТЫВА РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНДАН СОҢГУТКАН РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ОРГАНИЗАЦИЯЗЫНЫҢ КОНТРОЛЬ КОМИССИЯЗЫНЫҢ КЕЖИГҮННЕРИ

Арандол Ч. М.
Бакулин В. А.
Балулина В. А.
Буурулдай А. Н.
Гольцов В. А.
Григорьев С. С.
Дамба-Даржаа Х. С.
Донгак В. Б.
Кускашева Н. Г.
Маажый Ш. К.
Мартынова Г. Т.
Монгуш К. Д.
Натпит Б. Х.
Ондар К. Д.
Ондар Д. Б.
Парунин В. А.
Поляков С. Г.
Сат В. О.
Санаа Г. И.
Салчак Р. Ч.
Салчак Т. Ч.
Санчи В. Т.
Стал-оол Ю. Т.
Созур-оол С. С.
Чөржей-оол В. А.
Эренчин В. В.

Кыштаглаашкын эгелээн

ДЕМНИГДЕ БҮДҮНГҮР

Амгы үеде малчыннарда эң-не чымыштыг үе—кыш келген. Кажаа-хорааны, чурттаар бажың-балгатты септеп чылыглап алганывыс кайы хирел, кыштагларда одаар чүүл, мал чеми шупту дүшкен бе, чырык бар бе, бөлген өдээвис чежел? Бо бүгү ажылдар Улуг-Хемниң «Найырал» совхозта кандыгыл?

Бо чылын совхоз девискээринге чээрби үш муң хире шээр мал кыштаар. Чай каңдаашкынныг, күс чаъстыг, сиген кезилдези, тараа ажаалдазы орайтаза-даа, механизаторлар, хойжулар ниитиниң малынга четчир чемни белеткеп алыр дээш кызымак ажылдааны.

Совхозтуң бүгү хоюн 61 коданга кыштадыр ужурлуг. Ооң 34 коданынга төрүүр хой турар.

— Кыш келгенин эскерип тур бис,— деп, селекционер-зоотехник Валентина Мыкылаевна Доржу бисге дыңнатты: Чаа-Хөлдүң тайга-сыннар баштарында хар ам безин мөңгүнеллир чайнап чыдарын, дүнелерде соок, хөлчүк суглар кыры өремелендир доштальп турарын көрүп-ле тур бис. Шаг-үе манаар эвес. Шалыпкын хемчеглерни база ап эгелээн мындыг чүве. Малчыннар шуптузу ам кыштагларында көжүп чеде берген. Шаңчының тараа шелүүнде шефти организастаан. Суур төвүнден келген улус орай үнген көк-сулааны хоорзундан сөөртүрүнге киржип турар. Черле ынчаш, шеф дузазы-биле элээн ажылдарны кылып алдывыс. Совхозка чүстен 106 хураган алгаш бирги черже үнген Дүгүр Үндүң, Мыкылай Даржай, аныяк хойжу Данил Даңгыт кыштаг-хоразын белеткеп алырынга эң идепкейлиин көргүзүп, өске малчыннарга үлегер-чижектиг болганнар. Мал эмчилериниң удуртулгазы-биле кажааларны дезинфекциялап, аштап-арыглап, чугайлаан.

Демнигде бүдүнгүр болбайн аан. Шаңчыда бо хүннерде, шынап-ла, хайныышкынныг. Тараа ажаалдазы доозулган. Саваң бөлери, көк-суланы кыштагларже чедирери түлүктелген. Баштай чүдүртүнген машина-техниканы эң ырак кыдыг черлерде турар коданнарже аъткарып чоруткан.

Кыштың баштайгы демдектери даглар баштарында эвес, а ыраңны аалдар өдээнде кирип келген. Ынчалза-даа Саргалдың малчыннарынга чорууруввуска кескен, бөлген, сараттаан сиген дугайында эвээш дыңналыр. Мурнуку чылдарда куу куруг кылдыр ховуларга безин сараттап турганы чайгаар үнген сиген кестинмээн. Совхозтуң специалистери-биле чугаалажырга, баш удур кылдынган санаашкыннар ёзугаар тарып өстүрген дүжүттен алдынган сенаж, силос, көк-сула бар турар малга четчир.

Кыш — шыңгыы шылгалда болганда, мал чеми бар дээр хөөннерге алыспазы күзенчиг. Часкаар мал чеми эвээжээр дээрзин утпас херек. Саян артынче көрнүп, кургаг саваң садып ап амдажып калган чаңчылывыстан шуут уштунганы дээре. Кайы хире улуг чарыгдал үнер ийик. Совхозта чайгаар үнген сигенниң курлавыры эвээш дээрзин үстүнде айыттывыс. Оон ужурунда мал чемнерин янзы-бүрү холуксаалар-биле хуулдуруп тургаш, чемзидип бээрин амдыгааштан эгелеп боданыр, организастыг хемчеглерни дарый боттандырып эгелээри совхозтуң удуртукчуларындан негеттинип турар.

Тараа, сигенниң үнүжү баксыраанын малчыннар хараадап демдеглеп турар. Тараалаң Шаңчы шаандакызы дег чаагай дүжүт бербейн турар. Баштай үнген тараалар элекке баш тыртып, шоолуг-даа үнмээн. Дүжүт өл, сывы чавыс болган. Мындыг хевирлиг чылдагааннар-биле бышпаан тарааны мал чеминге белеткеп, сенаж салган.

Малчыннарны Саян-Шушенскиниң суг күжү-биле ажылдаар электри станциязының кылымал далайы чыл санында дүвүредип турар хевээр. Оъттут-суглуг Улуг-Хемниң унун шак ол кылымал далайның халавы хөме ап келген. Чаа-Хөл девискээринге чайын безин туман шып кээр. Ол черниң агаары үргүлчү өл-шык турар. Бойдустуң хоойлу-дүрүмүнүң боду бүткен чаялгазы адыгуузун малга аажок хереглеттинип турарын малчыннар балыткап турар.

Ырак-узак черлерде ажылдап турар малчыннарның амыдырал-чуртталгазын экижидер, социал айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр, оларга күш-ажылдың таарымчалыг байдалдарын тургузар дугайында совхоз дирекциязы, партком, профком хүн бүрү сагыш салып хүлээлгелиг. Оларга онзагай кичээнгей салыры күзенчиг. Маңаа хамаарыштыр Чаа-Хөл кожээ Совединиң даргазы Зоя Анатольевна Аржаалай, «Найырал» совхозтуң директору Аллын-оол Дарын-оолович Түлүш суурнуң, совхозтуң амыдыралында чаа чүүлдерни тып, чогаадыкчы дилээшкиннерни кылып турарын чамдык малчыннар чылыы-биле деткип, оларның ажылының уг-шиин эскерип турары демдеглексенчиг чорду. Дүжүт ажаап алыышкынынга, кыштаглаашкынга белеткелге, картошка-даа казарынга, суур-даа чагайжыдылгазынга Чаа-Хөл суурнуң күш-ажылчы коллективтери, хөй-нийти организациялары, албан, бүдүрүлге черлери дузалажып турар. Суурнуң кижи бүрүзү нийти салыышкынга шак ынчаар күжениишкинни үндүрүп турар болза эки-ле-дир ийин.

Бо бүгүге балыткал кылдыр хөй чылдарда малчыннап чораан, амгы хүннерде пенсионер Седен Монгуш мынча диди:

— Эргилделиг үеде чурттап турар-дыр бис. Кижилерниң угаан-бодалында, амыдыралында чаартылгалар чайгаар төрүттүнүп, тургустунуп, харысалгалыг ажылынга, кады ажылдап турар эш-өөрүнге хамаарылга өскерлип турар. Хөй сөстүң хереэ чүү боор, чүгле шын турушту шилип ап, иженир ужурлуг үе-дир. Чүге-даа чаңгыс эптиг болуру чугула. Демнигде үүле-херек бүдүнгүр. Кыштаглаашкынны-даа ажып эртеринге дузалажылга херек.

Данзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.)

ЧУРУКТА: Монгуш Байырович Дочун — Кызылдың пассажирлер АТБ-зинде хоочуннарының бирээзи. Чедиишкинниг ажылдап чоруур, мурнакчы слесарь. Баштай Барын-Хемчикке чолаачылаандан бээр, үжен чыл ашкан. Назы-хары улгадып келгеш, бедик арга-мергежилди чедип алгаш, машина-техника септээр ажылга кирип алган.

Районнар аразынга улус аргыштырар «Икарус-250» маркалыг Венгриядан биске берген улуг автобустарын база «ЛАЗ—699» маркалыг автобустарны септеп ажыглалга киирип турарын ол чугаалады. «Ында септекчилерниң ажылыжын дээди эртемниг инженер Андрей Болустаавич Ооржак 1983 чылдан бээр удуртуп, бригадирлеп турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Комсомолдуң төрүттүнген хүнүнде

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРИШКЕННЕР

Комсомолдуң төрүттүнген хүнүнге тураскааткан Кызылга болгаш районнарга дыштаныылга кежээлери, спортчу маргылдаалар болуп эрткилээн. Чамдык комсомол райкомнары ол хүнну аныяктарның сагыш-сеткилинге чаа чүүлдерни тывылдырзын дээш кандыг-бир онзагай чүүл-биле демдеглээрин кызытканнар. Чижээ, Эрзин суурга болуп эрткен комсомолчу ырлар конкурузу ырлаарынга сундулутларга ёзулуг-ла байырлал болган. А Турангa болган ужуражылга-диспут хөй-ле айтырыгларны болгаш бодалдарны тывылдырган. Комсомол шугумунга ажылдап чораан кижилер боттарының комсомолчу ажыл-херектерин сактып, амгы комсомол ажылдакчыларынга арга-сүмелерин берген.

Арткан районнарга колдуу дыштаныылга кежээлери болгаш спортчу маргылдаалар-биле кызыгаарланганы — амгы комсомол ажылдакчыларының инициативчи болгаш байлак фантазиялыг эвезин херечилеп турза-даа, аңаа чыылган кижилер комсомол ам-даа бар деп чүвени билип, оларның чорудуп турар ажылдарынга идепкейлиг киришкеннер.

Профэвилелдериниң съездизиниң шиитпирлери

Чурттуң профэвилелдериниң XIX съездизинге чаа организацияны — ССРЭ-ниң Профэвилелдериниң бүгү-нийти конфедерациязын тургускаш, ооң даргазынга мурнунда ВЦСПС-тиң даргазының оралакчызы турган 49 харлыг В. П. Шербаковту соңгаан. Ол ышкаш съезд ССРЭ-ниң ПБК-зының Уставын, эң чугула айтырыгларның талазы-биле доктааалдарны хүлээп алган, Контроль-ревизия комиссиязын соңгаан. Съездиниң түңнел хуралынга чурттуң профэвилелдер болгаш ажылчыннар шимчээшкиннеринге, профтөптеринге ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң кыйгырыын, а ол ышкаш делегейниң профэвилелдериниң шимчээшкининге чагааны база хүлээп алган.

Кол документилерниң бирээзи — ССРЭ-ниң профессионал эвилелдериниң бүгү-нийти конфедерациязын, каттыжыышкынын тургузарының дугайында декларация болган.

ССРЭ-ниң Профэвилелдериниң бүгү-нийти Конфедерациязын тургузар дугайында

ДЕКЛАРАЦИЯ

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизи болза,

ажылчы чоннуң боттарының күжүн болгаш хөделиишкиннерин каттыштырып, мөөңнээзинче күзел-соруун илередири-биле оларның эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаарынга профэвилелдериниң харысалгалыын угаап-билбишаан,

бистиң чуртта профэвилелдериниң шимчээшкининиң эрги структураларының шыдаар аргаларын хөй хемчээлдиг-биле төндүр ажыглааныын барымдаалааш, профэвилелдериниң болгаш органнарының инициативчи болгаш бот-тускайлан болур чоруун хүлүй тудар, эмин эртир төптүүдүлгеден ойталаашаан,

Профэвилелдерин чаа, демократчы эгелер-биле каттыштырарының эргежок чугула апарганын хүлээп көргеш, ССРЭ-ниң Профессионалдар эвилелдериниң бүгү-нийти конфедерациязын тургусканын чарлап тур.

Конфедерацияга чурттуң профессионалдар эвилелдери, профэвилелдериниң Бүгү-эвилел федерациялары, эвилел республикаларның болгаш автономнуг тургузуглуг черлерниң федерациялары база өске-даа каттыжыышкыннары эки тураның ёзузу-биле кирип болур. Ол ажылчы чоннуң, сургуул аныяктарның оон келир үеге болгаш бөгүнгү-даа сорулгаларын хүлээп ап турар профэвилел кезектеринге база ажык.

Конфедерация күрүне болгаш ажыл-агый эргелелиниң органнарындан, политиктиг, хөй-нийти организацияларындан бодунуң хамаарылга чогун болгаш кижиниң эргелериниң бүгү-нийти декларациязында, КНО-нуң кижиниң эргелериниң дугайында өске-даа делегей керээлеринде, Күш-ажылдың делегей организациязының дугуржулгаларында быжыглаттынган принциптерни хүндүлеп көөрбүшаан, ССРЭ Конституциязын ёзугаар ажылдап, хөделирин медеглеп тур.

ажылчы чоннуң, сургуул аныяктарның болгаш пенсионерлерниң күш-ажылчы, социал, экономиктиг, угаан-бодал эргелерин болгаш сонуургалдарын хандырып база камгалаары-биле совет профэвилелдериниң күштерин мөөңнээрин болгаш хөделиишкиннерин башкарарын конфедерация бодунуң кол сорулгазы кылдыр салып турар. Ол сорулга-биле конфедерация, күрүне эрге-чагырганың дээди органнарынга хоойлужудулга инициативазы үндүрер, эргелерин болгаш хоойлуда көрдүнген өске-даа чепсектерин калбаа-биле ажыглаар ужурлуг. Конфедерация бодунуң бүгү ажыл-чорудулгазы-биле демократияга болгаш социал шынныг чорукка үндезилээш, эрге-хоойлулуг күрүнени хевирлеп тургузарынга идиг кылыр.

Конфедерация, совет профэвилелдериниң интернационалчы чаңчылдарын барымдаалап эдербишаан, ажылчы чоннуң, тайбыңның болгаш демократияның эрге-ажыктарын улам дээштиг-биле камгалаар сорулга-биле профэвилелдериниң национал каттыжыышкыннары болгаш делегейниң профэвилелдериниң организациялары-биле кады ажылдаар.

Конфедерацияның кежигүн организацияларга магадылап тыпсып чүүлдери болза:

эрге-чагырганың күрүне органнарынга болгаш эргелелдерге эрге-ажыктарын төлээлээри болгаш камгалаары;

ажылчы чоннуң эргелерин болгаш сонуургалдарын, оңза байдалдар үезинде материалдыг дузаламчы көргүзери-биле кады бүгү хемчег-биле деткип, эп-сеткил каттыштырары;

оларның уставтарын болгаш программаларын ёзугаар организас болгаш сан-хөө талазы-биле бот-тускайлан болуру;

конфедерацияның ажылының бүгү айтырыгларын чугаалажып болгаш шиитпирлээриниң үезинде дең эрге, оңза бодалдуружун илередир эрге;

конфедерациядан хостуг-биле үнери.

Кежигүн болур организация бүрүзү, конфедерацияга эки тура ёзузу-биле кирип тургаш, бистиң эвилелдеристиң чурттуң профэвилел шимчээшкинин камгалаарынче болгаш быжыглаарынче угланганын болгаш ССРЭ-ниң профессионалдар эвилелдериниң Бүгү-нийти конфедерациязының бо Декларациязын база Уставын ёзугаар ажылдаарын бодунга хүлээниип турарын барымдаалап көөр.

РСФСР-ниң КП Кызыл хооркомунуң пленумунуң киржикчилериниң

КЫЙГЫРЫЫ

ССРЭ-ниң составынга Тываның эки тура-биле каттыжып кирген хүнүнден бээр 46 чыл эрткен. Ол үениң иштинде тыва улустуң болгаш делегейниң бүгү бурунгаар совет кижилерниң салым-хуузу-биле, чурттуң болгаш делегейниң бүгү бурунгаар депшилгезиниң-даа төөгүзүнге эргилделиг болуушкун — Октябрьның социалистиг Улуг революциязы-биле тудуш холбаалыг кызымаккай тургузуушкунунуң, тиилелгелерниң болгаш хараадаңчыг чедимче чок чоруктарның чылдары эрткен.

Кандыг-даа улус бүрүзүнде боттарының национал ыдыктыг чаңчылдары, күчү-шыдалының болгаш чоргааралының үндезиннери бар. Бо бүгү чылдарда совет кижилерниң ындыг ыдыктыг байырлалы Октябрь боо келген. Олар боттарының хостуг шөлээн нииттилелдиң, шынныг чоруктуң, амыр-тайбың чуртталганың болгаш аас-кежиктиң дугайында күзел-бодалдарын Октябрь-биле тудуш кылдыр көрүп келгеннер. Оларның ындыг күзел-чүткүлүнүң херек кырында боттаныры бистиң болгаш келир үениң салгалдарындан хамааржыр.

Бистер Кызылдың коммунистерин, бүгү чурттакчыларны 1990 чылдың ноябрьның 7-де ажылчы чоннуң чыскаалынга киржиринче кыйгырып тур бис.

Бистер байырлыг чыскаалче эде тургустунуушкунну, социалистиг шилип алыышкынны, хамааты ёзунун тайбыңны деткииринче кыйгырган лозуннарны тудуп алгаш, кижи төрелгетениниң бүгү үнелиг чүүлдерин балыткап камгалаары дээш, бистиң ажы-төлүвүстүң идегелдиг келир үези дээш шуптувус базып үнер бис.

РСФСР-НИҢ КП КЫЗЫЛ ХООРКОМУ.

АЖААЛДА БҮРҮН ДООЗУЛГАН

Каа-Хемде СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхоз бо чылын 4975 гектар тараа культураларын ажаап алыр ужурлуг турган. Агаар-бойдустуң каңдаашкыны-биле оон 2180 гектарны үндүр бижээн. Ынчалза-даа ол тарааны мал чеминге хереглээри-биле кескеш, аңгы бастырган, көк саваңны ажаап, сараттап алган.

Совхоз ниитизи-биле 1576 гектар тарааны дорт, а 1219 гектарны чыттыр кестирип ажааган. Бир гектардан дүжүт 6,5 центнер болган. 3100 тонна тарааны шанда дүжүрген, ону арыглап аштап, кургадып турар.

Дүжүт ажаалдазынга бо чылдың чемпиону Сергей Опаӈай болган. Ол 334 тонналы бастыргаш, 500 рубль-биле шаңнатты. Ийиги, үшкү черлерни Николай Попеляев биле Николай Артемов алгаш, база-ла 300, 200 рубль-биле шаңнаттылар. Тарааны чыттыр кезериңге Константин Аракчаа шылгарады, 471 гектарны кестирди. Ийиги, үшкү черни Паздрин биле Биче-оол Аракчаа алышкылар үлешти. Олар база-ла акша шаңналды алдылар.

Ниитизи-биле ажаалда организастыг болган. Амгы үеде механизаторлар ховуда саваңны бөлүп, сараттап турар.

Срат-оол КЕНДЕН.
Каа-Хем район.

ХАТТАН ҮНДҮР ХАЛДЫП ОР!

Девискээрниң улуун, машиналарның хөйүн... Чүък чүдүрүп алганнары даштын тур. Бирээзи — хөмүр, өскези контейнерлер «чүктепкен». Хөмүрлүг республика найысылалы Кызыл хоорайдан эң-не ырак чыдар Мөңгүн-Тайга районнуң Кызыл-Хая суур баар. Бисте оон ырак суур чок. Орук узак-ла. Ынчангаш эртелеважке хоржок. «Эрте турган кижи ээрлиг аътка чедер» чүве дээн. Чаңындаазы Абакан чедер. Ууруқ-суурукталп машиналар улуг херимден шууужуп үнүп-ле тур. Бо автотранспорт бүдүрүлгези чүгле ырак черлер-биле холбашкаан ажыл-үүлени кылып, бүдүрүп турар эвес, а силер-биле бистиң хөй саныг аалчыларывыстың эртен эртежик садыглардан садып ап турарывыс хлеб, сүт, аъш-чем барааның база олбо заводтардан, баазалардан дажыглап турар улус дээрзин эскерген мен. Ынчангаш кызылчыларга ачы-буянныг бо автобаазаның ажылы-биле каксы таныжарын иштимде шиитпирлеп алгаш базып үнгеним ол.

ГАЗ-52, 53, ЗИЛ-130, КамАЗ-5111, 5410, КрАЗ чергелиг улуг, күштүг автомашиналарны башкарган, «ээртеп мунган» чолаачыларны кыдыындан көрүп турарга, хөй аймак-сөөк улус дээрзи иле. Тывалар, орустар, украиннер, хакастар, белорустар... дээш уламчылаар болза даңзы узай бээр. Чогум АТБ-де ажылыштиң бүдүп турары оларның демниинде, чаңгыс эвинде, найыралында деп билдим, удуртукчу эштерден сөөлүнде дыңнадым-даа. Кызылдың ам чугаа чорууп турар 2 дугаар автобүдүрүлгезиниң конторазының эргинин артап кире бээримге улуг-ла көргүзүг самбыразы мени «уткуп алды» эвес-пе. Ында хөй чүс кижилиг улуг коллективтиң ажылыкчынин кол угланыышкынын айтып каан, чедер-четпестерин тодаргай чырыткан болду. 332 чолаачының алдан бежи беш чыл планын күүседипкеш, үеин мурнап чорууп турар. Оларга Санай-оол Ак-оол, Александр Щербинин, Чапай Кара-Сал болгаш өскелер-даа хамааржыр. Ч. Кара-Сал садыг-магазиннерге аъш-чем даады белен турзун дээш куш дүнде туруп турар кижилерниң бирээзи. А. Щербинин дем даштың контейнер чүдүрүп алган Саян ажар деп турбадыве. С. Ак-оол күчүлүг КамАЗ-ты «чүгеннепкен» халдып турарын республиканың аңгы-аңгы булуңнарынга бо-ла көөр кижи мен.

Оон аңгыда ажылчыннарның ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны бо АТБ база шору чогумчалыг шиитпирлеп турар улус болду. Мээң барганым ол хүн ховар барааннар келир деп даңзы тургускан, ону садып-саарар чер белеткээн хөлзээн турган улус. Байырлал бүдүүзү болгаш ындыг бе, кижи бүрүзүнүң арынарын чүгле чаңгыс хүлүмзүрүг шыпкан. Буфетти бакылап көрдүм. Ол тур чемненир чер дишти. Даштың делгем хериминиң бир азыында хоорай столоваяларындан дудак чок чаа столоваяны тудуп доозар чедип турар дээрзин оон үнгеш көрдүм. Кызыл-булун... Кызыл-булун деп-даа ындыг чүве-дир ийин. Чамдык совхозтарда клубтар-даа сагыжымга кирди. Эки байырлааш, улаштыр улам эки ажылдаар дээрзин мекээ ынчан ужурашкан кижи бүрүзү шынзыдып турду.

Седип МОНГАЛ.

ЧЕДИ ЧҮЗҮН МАЛЫМ ТУРДА...

САРЛЫК—РЫНОК ҮЕЗИНИҢ МАЛЫ

Шынап-ла, бистер рынокче шилчип турар үевисте ынча деп дорт, дидим чугаалап болур бис. Ында үндезин-не бар. Тыва улустуң шаг-төөгүден азырап келгени бо малды кезек үеде, тодаргайлаарга, Н. С. Хрущев үезинде база-ла өске чамдык малдар дег, ажык чок дээш, когун узуп алыр частывыс. Өршээзин, ындыг политика боттанмайн барды. Ам харын Тываның сарлыы чүгле мурнунда сарлык чок турган районнарында нептерeп турарындан аңгыда, Кавказта база нептерeп тур.

Чогум Тывадан Кавказтың ажыл-агыйлары сарлык садып алыр деп, та кымның сагыжынга ындыг бодал кирип келгени ол чүве. 60 чылдарда Тывага Соңгу Кавказтан бир-ле колхоз даргазы кижи келгеш, Бай-Тайгадан элээн хөй сарлык садып алган. Баштайгы шенелде ол болган-дыр.

Тывага бодаарга ол черниң агаары чымчак, ынчангаш сарлык анаа, Кавказка, дыка-ла таарыжыр болган. Ол дугайын «Известия» солунга база «Вокруг света» деп сеткүүлге бижээнин номчаан мен. Хайлыг, ам кээп аксым туттунар-дыр мен: ол материалдарны оя кезип, шыгжап, көктеп алырымгай, көрем. Төөгү ышкажыл! Ону шыгжап алган чоруур кижилер бистиң «Шын» солунга парлаары-биле чорударын редакцияның мурнундан дилезимзе ажырбас боор ийин. Ол материалдардан чүнү билген мен, сагыжымда чүү артканыл? Ийе, Тывадан барган ол сарлыктарны Кыргыс ССР-ниң-биле деңнеп каан чораан, бистин улуг шыырак деп каанын ыяк-ла сактыдыр мен. Оон ангы-ла Тывага кээп, сарлык садып ап чораан ол удуртукчу — колхоз даргазы сарлык дугайында эртем ажылы камгалаары-биле белеткени бергенин номчаан мен. А бистер, тыва улус, ону шаг-төөгүден бээр азырап келген болзувусса-даа, ол солун болгаш аажок ажыктыг малывыстың дугайын өөренип, шинчилеп, эртем ажылы бижиир дээш кым оралдашканыл, шенээнил, ам кым бижип турарыл? Ындыг кижи билбес, дыңнаваан мен. Чөгенчиивис ол бе азы чалгаавыс, чүве сонуургавазывыс ол бе? Чеченчидип чугаалаарга, «эътти өске кижиге» дайнап берип чоруурувус ол бе, кай?. Сарлык биле анаа инек (Бай-Тайга улузу сарлыктан ону ылгай «тас инек» дээр) мурнунда бойдустуң анаа чаяаганы-биле ол ийи мал тылчып, ханы холуштуруп, хайнактажыр чүве ийик. Ындыг хайнак аажок шыырак, сүткүр болурун бодум хууда билир мен. Ол талазы-биле шинчилел бисте база шуут чок. Та каш салгал чедир ону хайнактап болур чүве? Азы болбас бе?

Үш дугаарында билген чүүлүм: Соңгу Кавказта бир совхоз Тывадан барган сарлыктарының ажыын, ооң өзүүчелин көргеш, мурнунда азырап турганы хоюнуң чамдыызын күрүнеге садыпкаш, (одар чедишпезинден) ооң орнунга сарлыкты арбыдады өстүрер деп шиитпирлээнин «Вокруг света» сеткүүлге бижээнин ыяк-ла номчаан мен. Сарлыкты ол хире үнелеп турар-дыр, көрбес бе. Ынчанмайн канчаар, тывынгыр-сагынгыр кижилер ооң ажык-дузазын дораан-на биле берген, чогуур хемчеглерни ап эгелээни ол ышкажыл. Ынчанмайн канчаар, сарлык кажаа-хораа, чем хереглээр эвес, кандыг-даа соокта, шуурганда ол семдер дүгүн дөженипкеш, кандыг-даа хар ырынга чыдыптар мал-дыр. Чылгының, инектиң, тевениң барбас черлеринге өттээр. Ол болза кадыр дагларның малы. Ынчангаш чарыгдал үнмес.

Кезек үеде сарлыкты мал деп санавас чыгы турувуста, ооң эъдиниң өртээ аргажок чиик турду. Ам ындыг эвес. Сарлык эъдин садып алырының өртээн инек, чылгыныы-биле деңнештирген. Ынчангаш совхозтар 1 тонна сарлыктың дириг деңзизин — эң семис эътти 5040 рубльге садар апарган. Бир-тээ, бистиң республика даглыг черге хамааржыр болганда, ол өртектиң кырынга 20 хууну база немей төлеп бээр. Ынчап баарга 1 килограмм эң тергиин сарлык эъди (дириг деңзизи) 6 руб. 04 көпеек болур. Бо дээрге сезон дургузунда — сентябрь 15-тен декабрь 15-ке чедир кирр садып алыр өртек-тир. Оон аңгыда сарлыктың бызаа, молдургаларын садарга, ооң өртээ база мурнукузундан бир янзы апарган. Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, бистиң бо ажыктыг малывысты чогуур органнар ам-на үнезин билип турар апарган. Ол өөрүнчүг-дүр. Мурнунда болза ооң эъдиниң стандарты безин чок турган болгай. Ынчангаш «Шын» солуннуң арыннарынга ол айтырыгларны Өвүрден Танов Моңгуш болгаш өске-даа авторлар шыңгыызы-биле көдүрүп турдулар.

Сарлыкты тоовас фактылар ам-даа бар. Чижээ, статистика эргелелиниң чыл, квартал санында түңнеп үндүрүп турар медээлериниң кол нуруузунда (чыл санында малдың шимчээшкининиң медээзинден аңгыда), ону тода көргүспейн турар. Тыва АССР-ниң Статистика эргелели чылдың-на январь 1-де республиканың бүгү мал-маганының ниити байдалының дугайында медээлерин районнар аайы-биле түңнеп үндүрүп турар. Ында сарлык дугайында аңгы сан-медээ чүү-даа чок, чүгле «мыйыстыг бода мал» дээн графада кирген. Чүгле моон безин сарлыкты канчаар көрүп турарывыс илдең эвеспе?

Амгы үеде республикада сарлыктың ниити сан-түңү номчукчуларга солун болуру чугаажок. Ынчангаш бо талазы-биле чамдык медээлерни киирери артык эвес боор деп бодай-дыр мен: 1990 чылдың январь бирээде бисте 37529 сарлык турган. Чыл дургузунда (1988 чылдаазы-биле деңнээрге) 2744 немешкен. Эң-не хөй сарлыктыг район — Бай-Тайга, ында чыл эгезинде 9966 баш турган, ооң дараазында Барыын-Хемчикте — 8896, Мөңгүн-Тайгада — 6745, Өвүрде 5426, Сүт-Хөлде 2393, Тес-Хемде 1561, Кызыл районда—1266 бооп турар. Мурнунда сарлык азыравайн турган Тес-Хемде, Улуг-Хемде, Эрзинде бо малдың көстүп келгени черле солун. Ам ында О. Шынаа, У. Шынаада, Берт-Дагда ол малды азырап эгелээн. 1500 баш ажа бергенин бодап көрээлиңер. Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостуу» совхоз сарлыкты садып алгаш өстүрүп эгелээнинден бээр элээн каш чыл эрткен, а ол хиреде ооң баш саны шоолуг-ла өспейн турар чылдагааны чүдел? Бо айтырыгны агроүлетпүр каттыжыышкыны ук совхозтуң специалистери-биле кады хандыр сайгарып көрзе эки эвеспе?

Соолгу үеде Каа-Хемде «Совет Тыва», Чөөн-Хемчикте «Большевик» совхозтар (директорлары Б. Моңгул-оол, В. Куулар) сарлыкты садып алгаш өстүрүп эгелээнин мактавас аргавыс чок.

Бодап көөрге «Х Улуг хурал», «Эйлиг-Хем» совхозтарда бо малды база ажаап өстүрерниң аргалары бүрүн бар. Девискээрлеринде даглыг совхозтар ону черле садып алгаш, өстүрери чугула эвеспе. Канчаар-даа аажок ажыктыг мал ол ийин.

Мөңгүн-Тайганың ажыл-агыйлары чайгы үеде школаларның улуг класстарының уругларын эвилелдеп алгаш, сарлыкты сагдырып турар. Ынчангаш ол чорук сүт планының күүседиринге дыка-ла ажыктыг апарган. Бо чаагай херектиң эгелекчилериниң бирээзи — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта сарлыкчы, Тыва АССР-ниң аныяктарының алдарлыг дагдыныкчызы Хорбин Доңгаковна Бегзи болган. Ол херээжен малчын уругларының адазы чок апаарга-даа, кадыг-бергеге торулбайн, өөренген аайы-биле бир кодан сарлыкты кадарып, саап чоруур.

База бир сан-чурагай: 1989 чылда 10247 бызаа (сарлыктың) төрүттүнген. А чыл дургузунда 824 сарлык өлүп хораан. 1989 чылда Бай-Тайганың ажыл-агыйларындан 311 баш бо мал өлген. Өске районнарга бодаарга эң-не хөйү ында болган. Адактың адаа көргүзүг-биле алдаржыырга база багай!

Сарлык кадарчыларындан шалыпчылар соолгу үеде ниитизи-биле көвүдеп турары черле өөрүнчүг аа. Бо чылдың бирги чартында Тес-Хемде Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтан Соора Хайлыповна Саая 100-ке онааштыр 102 бызааны алган. Ол ышкаш ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтан Өлчей Комбуевич Иргит, Владимир Доңгакович Даржаа, «Мөген-Бүренден» Анатолий Будүгүрович Кара-Сал, «Алдан-Маадырдан» Геннадий Деңзий-оолович Ооржак, «Бай-Тал» совхозтан Сергей Иргитович Дожу олар 100 сарлыкка онааштыр 100-100 бызааларны камгалап доруктурган.

Бо көргүзүглер эки-дир. Ынчаарга бо шалыпчыларывыстың кадарып турар сарлыының саны дөмей эвес. Чижээ, «Алдан-Маадыр» совхозтуң малчыны 272, «Мөген-Бүрениниң» 74 сарлыкты кадарып турар.

Сарлыкты өстүреринге, оон продукция алырынга шаптыктыг чүүлдер бисте эвээш эвес. Хамыктың мурнунда ону сагбайн турары. Ооң бир чылдагааны — сүт тыртар машиналар чедишпес, барының шынары багай, дораан-на үрелир. Эң ылаңгыя пластмассадан кылган кезектери ындыг. Ийиде, сарлыкчыларның ажыл төлевиринде будулгаазыннар бар. Ол дугайында эң ылаңгыя «Мөген-Бүрен» совхозтуң сарлыкчыларындан хомудалдар биске келгилээн. Малчыннарның ындыг хомудалын дарый сайгарып бээр дугайында дилегни дирекцияже, профкомче чазып-на чоруткан турзувусса-даа, мынчага чедир харыы келбээн. Ооң мурнунда бир хомудал кээрге, Агроүлетпүр эвилелиниң бир специализи барып ону хынаар ужурга таварышкан. Айтырыгны чогумчалыг шиитпирлеп берген. Ол ышкаш Бай-Тайгада «Мурнакчы» совхозтуң сарлыкчылары база-ла ажыл төлевирин шын эвес санап берип , турарының дугайында чагааны бистиң редакцияже бижээн.

Бөгүн «Чеди чүзүн малым турда...» деп арынга сарлык дугайында делгерецгей материалды киирип тура, сарлыктыг ажыл-агыйларының зооветспециалистери бо чугула адырда чедер-четпестерин ханызы-биле сайгарып турган, сарлыкты өстүрериниң эки дуржулгазын калбаа-биле чырыдып бижиирин дилеп тур бис. Бо талазы-биле шиитпирлээр, өөренип көөр, нептередир айтырыгларывыс, дуржулгалар-ла хөй. Чижээ, сарлыктың уксаазын экижидери, бугаларны ол-бо ажыл-агыйлар солужары кончуг чугула бооп турар. Чамдык ажыл-агыйларның сарлыы үүрмектелип турары чажыт эвес болгай.

Ынчангаш сарлыкты өстүрериниң айтырыгларының талазы-биле сүмележип, дугуржуп көрээлиңер эргим малчыннар, специалистер, номчукчулар.

Седен ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Доктаал күүселдезин хынап тур бис

«АЛДАН-МААДЫРДА» АРАЙ ХИРЕЛИГ

Малчыннарның социал айтырыгларын шиитпирлээрин улам экижидер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң область чөвүлелиниң 1989 чылдың декабрь 22-де доктаалын күүседир талазы-биле «Алдан-Маадыр» совхозта чамдык хемчеглерни боттандырып эгелээн. Хамыктың мурнунда кадарчыларның ажыл төлевирин эде көрдүвүс. Шээр малды кадарарының норма-чижээн тодараткан. Ам кошкар-хунаны кадарарының нормазы 120, а мурнунда оларны бирээзин айда кадарарга хөлезини 1 руб. 02 көпеек турган болза, ам 1.14 көпеек апарган. Оон аңгыда шээр малды кадарарының нормазы бир кижиге онааштыр 230 баш, бешки разрядтыг кадарчының төлевири бирээге онааштыр мурнунда 0.53 коп. турган, ам 0,66 көпеек чедирдивис. Ол ышкаш ирт-сергени кадарганы дээш бир башка төлевирин айда-ла 12 көпеекке улгаттырган.

Мурнунда анай-хураганны кадарганы дээш өртек-төлевир эвээш турган, ол дээш чаргы-чаалы-даа үнер чүве. Ам анай-хураганны кадарарының нормазы 270, бирээзиниң айда кадарган хөлезини мурнунда 0,47 көпеек турда, ам 0,57 көпеек кылдыр көвүдеттивис.

Ажыл төлевирин шак мынчалдыр эде көргенниң түңнелинде, малчыннарның сонуургалы улгаткан, тура-соруу көдүрүлген. Кышкы үеде малчын коданнарга шефтээшкиннерни организастаары шуут-ла чаңчыл болу берген.

Бо чылын кадарчыларывыска 2027 рубль түңнүг тускай хептерни үлеп бердивис. Бир берге айтырыг — малчыннарның уруг-дарыы ясли-садик-биле четче хандыртынмааны. Эң ылаңгыя мал массалыг оолдап турда, хөөкүй малчыннарывыс уруг-дарыы дээш дыка түреэр. Ам харын чаа садик тудуп турар. Келир чылдан эгелеп оларның бичии уруг-дарыын орта тургузар бис.

Бистиң совхозта кадарчыларның 58 коданы бар. Оларның 21-инде чунар-бажыңнарлыг. Бо чылын үштү немей туткан.

Коданнарывыстың аразы ырак, тарамык. Ынчангаш оларже электри чырыын киирери эң-не берге айтырыгның бирээзи. Бичии моторлар-биле оларны ам-даа чедир хандырып чадашкан бис. Чурттаалга бажыңнарын база хөйнү тудары чугула. Шынап-ла, хөөкүй кадарчыларның чамдыктары кышкы үеде бажың чок деп чүвени бодаарга безин кайы хире берге-дир че.

Садыг хандырылгазының талазы-биле чүл дээрге, чайгы үеде малчыннарның кол чайлаа — Маңчүректе бир бичии магазинивис бар, оон аңгыда автомагазин база чоруп-ла турар. Кыжын аалдарны чүгле автомагазин барып хандырар. Совхозта быжыглаттынган автомагазин үрелип каары-биле чамдыкта бергелеп-ле турар бис. Ынчангаш бистиң совхозка район бир автомагазинни бээрин негеттинип келген.

Садыг талазы-биле малчыннарның негелдези дыка улуг. Соолгу үеде бараан аймаа ховартаан. Далган безин эвээш кээп турар. Мону черле канчаар шиитпирлээр ужурлуг чүве ийик.

База бир четпезивис чүл дээрге бо чылын чаңгыс-даа коданче электри шугуму кирбээн. Малчыннарның аргыжар бир кол оруунда — Ак хемниң кежир көвүргүнүң тудуу ара соксаан. Бо аажок берге айтырыг. Ол талазы-биле негелдени малчыннар салып турза-даа, тудугжулар келбээн.

Чадаанада үлетпүр комбинады малчыннарга өг ыяжын дериг-херекселдери-биле кады кылып берип турар, өртээ аар — 4 муң рубль ажыг, ол хиреде шынары дыка багай, ыяштары сынып каар.

Доктаалды күүседир талазы-биле ажыл-агый район бүрүзүнге тускай планны кылгаш, ону график ёзугаар күүседир, харылаар кижилерни үргүлчү айтырып, негеп турар болза эки. Шиитпирлерни хүлээп алгаш, баштайгы үеде чүдээр шимчээр, хөделир, оон чоорту уттуп каантар— ындыг чаңчылдан уштунар херек.

Раиса ООРЖАК.
«Алдан-Маадыр» совхозта профком даргазы.

132800 РУБЛЬ ОРУЛГАЛЫГ

«Бай-Тал» — сарлык талазы-биле республикада эң шыырак ажыл-агыйларының бирээзи. Бо чылдың эгезинде бай-талчылар 3244 сарлыктыг турган. Эрткен чылын сарлыкты саткаш, оон 870000 рубль орулганы алган. Ол дээрге ажыл-агыйның күрүнеге садар малының хөй кезиин ээлеп турар. Амгы үеде 890 сарлыкты садары-биле белеткеп алган. Сарлык эъдиниң өртээ амгы үеде улгаткан болганда, ук ажыл-агый бо чылын 1 млн. ажыг рубльди чайлыг-ла алыр.

Бо чылын план ёзугаар 100-тен 75 бызааны алыр тургаш, херек кырында 83-түү доруктуруп турар. Бо дээрге эки көргүзүг. Ынчангаш сарлыктың өзүп келгениниң бир чылдагааны олдур.

Бо хүннерде төрүүр сарлыы 1280. Бо малдың өзүп турарын база одар-белчиириниң четчирин барымдаалааш, ам сарлыкты ийи бригада кылдыр үзер. Шынап-ла, «Бай-Тал» совхоз бо ажыктыг малды өстүрер талазы-биле дыка улуг курлавырлыг: одарларны алыр болза, Шындазын хемниң бажындан эгелээш, оон улаштыр Алтай кызыгаарынче чоокшулады Хемчик-Бажының одарлары дыка-ла делгем ийин. Оон аңгыда сарлыкты ажаап өстүрер талазы-биле шаг-төөгүден бээр дуржулгалыг малчыннар, оларның ажы-төлү-даа хөй. Бо чылын 100 сарлыкка онааштыр 100 бызаа алган Сергей Иргиттиң ада-иези сураглыг сарлыкчылар чораан. Ол дээрге ызыгуур салгаан аныяк малчын-дыр. А Ильич Таргын? База ындыг.

Совхозтуң сарлык бригадири Намзырай Салчакович Аспан-оол удурткан коллективиниң дугайында хөйнү чугаалады. Эки чүүлдер хөй. Ынчалза-даа шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар база эндерик. Хамыктың мурнунда малчыннарга социал айтырыглар. Сарлык 32 коданда дээн бис. Чүгле Иргит Хирлиг-оолга совхозу бажың тудуп берген. Өскелери өглерде база боттарының туткулап алгылааны «барак» дээр казанактарында.

Оон аңгыда сарлыкты чаажыктырып сагбайн турар. Саанчылар тывылбас. Бригадириниң ындыг тайылбырын дыңнааш, · Мөңгүн-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң дуржулгазын аңаа тайылбырладым. Бригадир мөңгүн-тайгажыларның дуржулгазын билир, барып көрүп чораан кижи бооп-тур. Ынчангаш 1989 чылда база-ла өөреникчи уругларны эвилелдеп алгаш, сарлыкты чайгы үеде саарын оралдашкан. Огулуг түңнел үнмээн. Баштайгы бергелерге таварышкаш-ла кааптар боор бе! «Бай-Тал» совхозтуң директору Чурунай Хертек Тыва АССР-ниң улус депутады-даа апарган. Ажыл-ишчи мөзүзү дээш чон ону хүндүлээр, эң ылаңгыя мал ажылын хөгжүдер дээш чаа бодалдарлыг кижи. Ынчангаш сарлык ооң сагыжын база дүвүредип чоруур.

Сарлыктың уксаазын экижидери-биле «Кара-Хөл» совхозтуң дирекциязы-биле дугурушкаш, оон 100 хире аныяк эр хунажыннар алыр болганын Намзырай Салчакович тайылбырлады. Шын-дыр, Уксаа эң кол айтырыгның бирээзи.

Бай-Талдың сарлыкчылары шупту кереэ-биле ажылдап турар. Ыраккы коданнарга чайлаглаары дээш, немелде төлевирни база оларга бээр. Өг-бүлениң айда ортумак шалыны каттышкаш 300—320 рубль бооп турар. Сергей Иргит 1989 чылдың түңнели-биле 800 рубльди немелде төлевирге алган.

Оон аңгыда сарлыкчылар шупту дузалал ажыл-агыйлыг — хуузунда малдыг. Ынчанмайн канчаар: совхозтуң малын кадарып чоруур болганда, хуузунда мал чок деп чүве канчап турарыл? Ынча дээри дылга безин эптешпес-ле болгай. Олар сарлыктыг, инектиг, шээр малдыг. Чижээ, Ильич Таргын чыл санында-ла совхозка, күрүнеге-даа 5-6 бода малды садып турар. А Байыс Даржаа 25—30 килограмм аңгор дүгүн дужаар.

—Дүктү, эътти-даа бистиң малчыннарывыс кыдын ал-ла садар улус—деп, бригадир Намзырай Аспан-оол тайылбырлады. Ол ышкаш сарлыкчыларның өглери шуптузунуу арыг-силиг.

Өске ажыл-агыйларда малчыннарга берген аъдының хөлезинин совхоз тыртып ап турарын билир болгаш бо совхозта кандыгыл дээрзин сонуургадым. Чок. «Бай-Талда» ындыг эвес, бир-тээ, кереэлиг болганда, ооң хөлезини удур-дедир санажылгада кирип турар.

Бир солун чүүл болза, сарлык кадарары-биле улустан билдириишкиннер соолгу үеде черле удаа-дараа кирип турар апарган. Ынчанмайн канчаар: орулга көвүдээндир. А бир эвес оларга бажың-балгатты тудуп бээр, электри-биле хандырыптар болза, сарлык кадарыксаарларның саны улам көвүдээр. Ол эки демдек-тир.

Сарлык бригадазын дирекция шаңнаан. Бир муң хире акшазы бар. Ынчангаш бо күзүн бригаданың улузу ол бо улуг-улуг хоорайларже экскурсиялаар-даа бодаан. Ынчалза-даа националдар аразында ында-мында харылзаалар чидиглээгениниң хайы-биле шимчевейн барганнар.

«Бай-Талдың» сураглыг сарлыкчыларының бирээзи Ильич Таргын-биле ужуражып, чугаалаштым. Ол ынчан Москваже —Улус ажыл-агый чедиишкиннериниң делгелгезинче ук совхозтуң бир бөлүк ажылчыннары чорууру-биле Тээлиниң автовокзалынга келген турду. Бо чылын ооң өг-бүлези 100-тен 88-ти, а мурнунда чылын 86 бызааны алган турган. Чээрби сес харлыг эр чорду. Адазы Салчак Таргын хөй чыл дургузунда совхозтуң сарлыын кадарып келген кижи болгай. Ада-иезиниң соон салгап, сарлык кадарып, шалыпчы бооп чоруурy өөрүнчүг-дүр. Төрүүр 100 сарлыктыг. Чайын Биче-Шуйнуң Орук-Бадар деп черге сарлыын кадарган. Кыштаа Кара-Суг деп черде. Сарлыы чазын апрель-май айларда төрүүр. Ол үеде малынга бээр сигенни белеткеп алган.

Бригадир-биле чугаалажырымга, малчыннарга, ооң иштинде сарлыкчыларга херек таварылгада өг ыяжын чазап берип турар дээн кижи болгай. Совхозтуң уран шевери Кызыл-оол Хертек оглу-биле өг ыяжын чазап турар. Кидисти совхоз база берип турар. Ынчалза-даа ол эвээш-тир ийин. Өг ыяжын, кидис хереглээн малчыннар хөй.

— Бо чайын бир аныяк улуска өг тип бергеш, кудазын эрттирер дээш, өг тыппадывыс — деп, Ильич Таргын хомудап чугаалады. — Өг-ле бар болза, сарлык кадарар дээн аныяктар эвээш эвес—деп, ол уламчылады. Шын харын, бригадир база ол дугайын бадыткаан кижи.

Ынчангаш Бай-Талда шиитпирлээр ужурлуг бир айтырыг ол ышкажыл. Чаңгыс кижи бүдүн совхозтуң улузунга өг ыяжын канчап кылып берип күш четтигер деп. Чок болза ындыг бир звенодан тургузар. Бай-Талда тал бар, адын безин көөрүңер даан. А чок болза Кызыл районнуң Баян-Колда өг ыяжы кылыр кооперативтен чагыг ёзугаар садып алыр апаар. Өг чокта малчын кижи канчаар боор. Бай-Тайганың улузу чадырга, чок болза бичии кладовка ышкаш казанакка чурттап чаңчыкпаан чон болгай.

Аныяк сарлыкчы база бир чүүлге хомудады. Эзер тывылбас. Садыг-магазинге келбестээн.

Республиканың эң хөй сарлыктыг ажыл-агыйларының бирээзи — «Бай-Тал» совхозта бо малды өстүрүп турарында эки чүүлдер, ам-даа шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларның чамдыктары бо-дур. Удуртур органнар сарлыкче көрнүп эгелээн болганда, бо ажыктыг малды моон соңгаар улам өстүрер, ооң продуктулуг чоруун бедидер талазы-биле ниити республиканга эвес-даа болза, тус-тус совхозтарга, районнарга (сарлыктыг) ол дугайын хуралга чугаалажып, сүмележип, дуржулга солчур, сарлыкчыларның арга-сүмезин дыңнаар болза кончуг-ла эки-дир ийин.

«Бай-Тал» совхоз моон соңгаар сарлыкты 4000 чедирер планныг. Аргалар, курлавырлар бар. Ооң-биле кады шиитпирлээр айтырыглардыг. Шыырак айтырыглар бар. Чүгле дем-биле ону шиитпирлеп болур.

Хертек СЕМИС-ООЛ.

АРЕНДАТОРГА СӨС

Хөгжүлдениң агымы-биле мен база аъш-чемни көвүдедир. мал бажын өстүрер ажылга киржири биле 1989 чылдың январьда «Кызыл тук» («Красное знамя») совхозтуң дирекциязы-биле кереэ чаргаш, 10 бызааны азыраш, дужаар болдум. Оларны семиртип азыраш, ол-ла чылдың октябрьда дужаадым. Немелде деңзизи 1020 килограмм болган. Чарыгдалым 4 тонна сиген, 750 килограмм холумак чем, оларның өртээ каттышкаш 265 руб. 75 көпеек болган. Ниити орулгам—немелде деңзиниң өртээнден чарыгдалды казып кааптарга 1468 рубль 25 көпеек болган. Оон олча-ажык үндүрүү дээш 130 рубльди тыртып каапты. Ол бүгү харын шын. А оон аңгыда совхозтуң хөгжүлдезиниң фондузунче дээш, кереэде айытпаан хирезинде-ле, орулгамның 30 хуузун — 440 рубль 49 көпеекти тыртып каапты. Мен бодаарымга ол көңгүс шын эвес.

Бир эвес кереэни чарарда шак ындыг хуу айтып каан турган болза, мен бызаа-даа албас ийик мен. Холга 889 рубль алган мен.

Бир-тээ, менден артык акша тырткан болганда, совхозта профком даргазы А. Г. Глуховага билдириишкин киирдим. Ооң харыызы дээш ийи ай дургузунда суржуп, ол даргамга кирип келдим. Харыы-даа чок. Парторгка-даа кирген мен. Чөгел төнген. Бодум ыдырдаа апардым. Чок болза төлеп бербес бис азы төлээр бис дизе. Даргаларымга киреримге-ле сайгарып тур бис дээр. Маргышкан-даа сураглыг.

Профком даргазынга баарымга харын ажынар. директорга бар деп ыдалаар. Директорувус чаа кижи. Мени-даа танывас. Мен-даа чугаалажып көрбээн мен. Бир дугаар кире бээримге, орта чугаа. айтырыг-даа чок. Улуг экономист чүү дээнил. ооң аайы-биле болзун дээн.

— Кала чайлаттың? — деп, харын айтырды, Меңээ кым-даа чер айтып бербээн чүве, Ынчангаш шынын чугааладым, тайгага-ла чайлаткан кижи мен.

— Тайга дээрге совхозтуң чери эвес чүве бе? Ыядыр арның канчап чогул — дээш-ле барган. Улус-биле маргыжып, кыржып-даа шыдавас кижи мен. Чүгле ыглаксаам кээр, чүнү-даа чугаалап шыдавадым. Оон харын улам менче сиңнигип, 600 акшаны төлээр болзуңза, 440 акшаң эгидип бээр бис диди. Олча-ажык үндүрүүн, малды чемгерген чемимниң өртээн тыртып алганнар-дыр. Адын салып каан. Ындыг болганда, ам чүге база артык акша негей бердилер? Молдургаларны тайгага кадарып турумда чүге сывыртавааннарыл, чүге чер айтып бербээнил? Чарыгдалын эвээш дээр-дир. А мен совхозтан хөй чүве албазын бодап, төрелдерден чарба, бодумнуң картошка, сигенимни, саваңымны чизиртип, семис шыырак, склиг болзун дээш чылбай сүг дүзааш ижиртип. Сугну бодум дажыттап ап турдум. Өдээн база-ла бодум үндүр аштаар турдум. А экономист болза чарыгдалын эвээш дээр.

Олар боттары мээң канчаар ажылдап турарымны чаңгызы-даа кээп көрбээн. Дужаап турумда база кым-даа кээп көрбеди. Сонуургавады. Безин чадаарда зоотехник-даа келбеди. А ол хиреде бо кижи акша алыр деп баарга, девидеп-ле эгелээр. Көвейни бербезин кызыдар. Улуг экономист мени «бодуң буруудаар сен»—даа дидир? Мен черле аайын тыппас кижи-дир мен. Азы чазып турар кижи боор мен бе?

Ийиги экономист Ирина Ашак-ооловнадан 600 рубльди база тырта бээр силер бе дээр дугайында айтырарымга, чок дээр, а чүге дээрзин ылавылаарымга база билбес. Кол бухгалтер Е. А. Оюн база-ла мени «чарыгдалын эвээш» дээр болду. Оон ам «сеңээ 440 акшаны төлээр бис, а сен 600 акшаны совхозка төлээр болзуңза? — дээр улус-тур бо. 440 акша дээш канчап 600 рубль төлээр боор. Азы мени көргүдүп турар улус чүве бе? Мен 440 акшаны төледиптер болзумза, шупту арендаторларга төлээр апаар дээш ынчанган хевирлиг.

Мындыг боорга кижиниң сагыжынга дыка-ла эпчок-тур. Азы хей-ле күш четпес кижи чүге-ле сүржүп турар кижи боор мен , деп бодай бээр-дир.

Любовь САЛЧАК.
Каа-Хем район.

Редакциядан: «Кызыл тук» совхозта школа ажылчыны Любовь Элбек-ооловнадан бо талазы-биле чагаа биске ам үш катап келген. Баштай чагааны алгаш, Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң килдис начальниги В. С. Оюн, экономист, ам «Май 1» совхозтуң директору А. С. Каадыр-оол олар-биле база сүмележкен бис. Бир-тээ, кереэде ындыг чүүлдү айытпаан болганда, ону тыртар эргези чок дээрзин биске олар тайылбырлааш, чогум арендатор кижи совхозтуң хөгжүлдезиниң фондузунга база акша киирер ужурлуг дээрзин олар биске дыңнатканнар. Ындыг болганда, арендатор-биле ол дугайын эп-чөп-биле дугуржур ужурлуг.

Ынчангаш бис совхозта профком даргазы А. Г. Глуховага чагаа-тайылбырны бо чылдың май 18-те бижээн бис.

МАЛЧЫННАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Бистиң республикада «Чүсчү-малчын звено» база машиналыг саалда операторларының «Үш-муңчу» клубтары ажылдап турар болгай. Ук клубтарның кежигүннериниң хуралын — хойжуларның бо чылдың ноябрь 1-2-де, а саанчыларының ноябрь 16-да Кызылга эрттирер дугайында доктаалдарны Тыва Агроүлетпүр эвилел, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкому база «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарының редакциялары хүлээп алган.

Аңаа рынок үезинде кайы-даа клубтуң сорулгаларының дугайында айтырыгны чугаалажыр.

«Чүсчү-малчын звено» кежигүннериниң хуралы ийи хүн үргүлчүлээр дээн бис. Баштайгы хүнде:

«Рынок үезинде ажыл-агый чорудулгазынга чаартылгалар болгаш экономиктиг харыысалгалар дугайында» (илеткелчи — Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы М. Ч. Сат); «Рынок үезинде янзы-бүрү үндүрүглер болгаш оларны тыртар чуруму» (илеткелчи — Тыва АССР-ниң Күрүнениң үндүрүг инспекциязының даргазының оралакчызы Э. Х. Меңниг-оол), «Рынок үезинде көдээ ажыл-агый продуктуларының өртээниң дугайында» (Илеткелчи — Тыва АССР-ниң Күрүнениң өртектер комитединиң даргазының оралакчызы М. А. Даргат); Рынок экономиказының үезинде банк системазының ужур-дузазының дугайында» (Илеткелчилер — ССРЭ-ниң Агробанкызының Тыва республика баштаар чериниң даргазы Т. В. Мурыгина, ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының Тыва республика баштаар чериниң даргазы В. А. Ооржак; Рынок экономиказының үезинде ажылчын кижилерниң эрге-ажыын камгалаар дугайында» (Илеткелчилер — агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы А. Т. Сотпа биле профэвилелдериниң область чөвүлелиниң эрге-хоойлу инспекциязының эргелекчизи М. Ф. Глазырин оларның илеткелдерин дыңнап чугаалажыр. а дараазында хүнде клубка чаа кежигүннерни хүлээп алыр болгаш дуржулга солчур.

Клубтар кежигүннериниң хуралынга районнарда тургустунган клубтарның удуртукчуларын база чалап турар. Кээр улусту районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннары биле агроүлетпүр ажылдакчыларының райкомнары баш удур дыңнаткаш, оларны чорудар апаар.

Ынчангаш республика клувунуң кежигүннеринге база аңаа чаладырлар өй шаанда чедип кээрин клубтарның тургузукчулары дилеп тур.

Күрүне суверенитеди

декларация төлевилелин чугаалажып тур бис

Эргелеривис болгаш хүлээлгелеривис кандыг болур ужурлугул?

Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин парлаан солуннуң бо арны сагыш-сеткилимге дыка-ла хөй бодалдарны хайныктырды. Бо улуг, төөгүлүг бижиктиң эге адында кирген сес сөстүң бежи орус дыл кырында болу бергени безин биске күрүне бот-тускайлаң чорук деп чүүлдүң дарый херектиин, ооң чугулазын бадыткап турар-дыр деп бодап кагдым.

Тываның күрүне бот-тускайлаң чоруунуң дугайында чугаа чоруп турда, кол шиитпирлээр айтырыглар бо:

1) Республиканың ады кандыг болурул?

2) Кайы чурттуң иштинге бактаап кирерил, азы шуут тускай күрүне болур бе?

3) Эрге-чагырга кымның болурул?

4) Кижиниң эрге-ажыын күрүне канчаар камгалаарыл?

5) Тывага хамааты эрге деп чүл?

6) Өске чурттар-биле болгаш бактаап кирип турары күрүне-биле кандыг харылзаа-хамаарылгалыг болурул?

7) Тываның Үндезин Хоойлузу, өске-даа хоойлулары ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң чогуур Хоойлулары-биле кандыг харылзаа-хамаарылгалыг болурул?

8) Тывага өнчү-хөреңги айтырыын канчаар көөрүл?

9) Тываның девискээри болгаш кызыгаары канчаар көрдүнерил?

10) Тываның бүгү байлаа кымның өнчүзү болурул?

11) Республиканың экономиктиг эргелери кандыг болурул?

12) Тываның политиктиг эргелери кандыг болурул?

13) Сүлде, тук дээн ышкаш ылдыктары турар бе? Чурттуң төвү каяа турарыл? Мындыг янзылыг чүүлдер бо хоойлу бижиктиң үндезини болур ужурлуг.

«Парлаттынган төлевилел бо бүгү айтырыгларга тодаргай харыыны берип турар бе» деп айтырыг тургустунуп кээр-дир. Мен аңаа мынчаар харылап болур мен: нийти угланыышкын шын бердинген-дир, ынчалза-даа чурттуң ады, ооң политиктиг болгаш экономиктиг эргелери болгаш өске-даа чугула айтырыгларны бо төлевилелде тодаратканы чегей, харын-даа кызыы-дыр.

Төлевилелди сайгарарын уламчылаар мурнунда, мындыг чүүлдү демдеглевес арга чок. Бо хире чугула хоойлу-бижикти көөрү, ону чонга тарадыр мурнунда, эдип-чазаары чүгле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязының эргезинде турар ужурлуг. А бистиң төлевилеливистиң парлаттынган майыын Тыва АССР-ниң Президиумунуң хуралы бадылап каан, сессиядан Президиумче шак ол хире улуг эрге-хүлээлге дамчыдарын удуртулганың чедип алганы-биле база депутаттарның айтырыгны чедир үнелевейн барганы-биле, шак мындыг чөптүг эвес байдал тургустунуп келгенин айтыры чугула. Моон соңгаар Дээди Советтиң сессиязы болуунуң дээди эргезин кандыг-даа аппаратка, органга дужуп бээр чорууну депутаттар болдурбас боор деп идегеп каар херек. А бо үнүп келген төлевилел Дээди Советтиң сессиязындан томуйлаттынган улус депутады эш Б. А. Конуспаев баштаан тускай комиссияның тургускан төлевилелинден көңгүс өске төлевилел болу бергенин база демдеглеп каайн. Шыны-биле алыр болза, Дээди Советтиң Президиуму аңаа чүгле сөс-домак эдилгелерин киирер эргелиг, комиссияның төлевилелиниң утказын шуут өскертир эргези чок турган деп санаар мен. Ынчангаш комиссияның белеткээн төлевилелин аңгы парлаарын негеп тур мен.

Маңаа мен солуңга үнген төлевилелдиң чүүл бүрүзүнче эдилге киирер деп оралдашпайн, сессияның бадылап каан комиссиязының саналдарында кирген-даа болза, парлаттынган төлевилелче кирбейн барган чүүлдерни чонга чарлап чедиририн кызыдып көрейн. Ынчан номчукчулар бо ийи төлевилелдиң чүү хире ылгалдыын эскерип кааш, комиссияның төлевилелин бүрүн парлап үндүрер дугайында негелдени деткиир боор деп идегеп олур мен.

Бирээде, депутаттарның кол нурууазының деткип турганын барымдаалааш, республиканың адын **«Тыва Республика»** (орустаарга **«Тувинская Республика»** азы **«Республика Тува»**) кылдыр эдер деп тус комиссия шиитпир үндүрүп каан турган. Кол-ла чүве Тываның автономнуг-даа, советтиг-даа, социалистиг-даа болурунда эвес, а ооң улус күрүнези — республика болурунда. Шак ындыг бодал-биле Удмурт АССР бодунуң күрүнезин «Удмурт Республика» деп чарлап алганын сагындырып каайн. Ооң аңгыда ам белеткенип турар РСФСР-ниң Конституциязында (Үндезин Хоойлузунда) кандыг-даа автономия, совет, социализм дугайында чүүл киирбейн турар, ында национал республикалар болгаш девискээр тургузуглар каттышкаш, РСФСР болур деп онзалап демдеглээн. Черле ынчаш кайда-даа капиталистиг, империалистиг республика дээн ышкаш кылдыр бодун катчы-шоотка киирип адап турар күрүне чок болгай. Демократияның калбарганы-биле чоорту барып, муниципалдыг (чер-девискээр аайы-биле) удуртулга база тургустунуп кээри чайлаш чок, ынчангаш «советтиг» деп политиктиг сөстү күрүнениң адынга бактаадыры албан эвес деп санаар мен. Бир-тээ, чонга политиктиг айтышкынын бээр дээн эвес, а күрүне адын тургузуп турар болганывыста, бот-тускайлаң чуртувусту **«Тыва Республика»** деп адап алза чогумчалыг деп бодап тур мен.

Ынчангаш бо төлевилелдиң адын база эдип, **«Тыва Республиканың бот-тускайлаң чоруунуң дугайында угуулга»** деп бижизе кандыгыл? Бо дээрге мөңге артар хоойлу бижик-тир, ынчангаш ооң адын безин ооң утказы-биле чүүлдеш болур болза эки деп санаар мен.

Ийиде, амгы экономиктиг, политиктиг байдалывысты ханызы-биле өөренип көргеш Тыва Республика РСФСР-ниң, ССРЭ-ниң иштинде бактаап кирген күрүне боор тургустунар болза эки деп бодаар мен. Амдыызында республика бодун экономика талазы-биле бүрүн хандыртынып шыдавайн турар болгай, ынчангаш бо берге үеде биске Россияның экономиктиг деткимчези база кончуг чугула. Тываның экономиктиг хөгжүлдези быжыгып, экономикавысты кымдан-даа диленмес кылдыр хөгжүдүп алганывыста, Тыва эвилелдешкен республика-даа болуп болур эргелиг, шуут кымга-даа чагыртпас болгаш хамаарышпас тускай күрүне-даа боор болур эргелиг ынчангаш Тыва Республиканың эвилелдешкен республика болур болгаш бүгү чонунуң негелдезин ёзугаар РСФСР-ниң-даа, ССРЭ-ниң-даа составындан үнүп болур политиктиг хостуг эргезин бо угуулгага киирери кончуг чугула. Тыва бо эргезин дол-дораан ажыглазын деп кым-даа албадавас, а келир үелеги бистиң салгалдарывыс Тывага кандыг-даа күрүне тургузуп ап болур хостуг эргелиг болзун — ол эргени ажы-төлге тургузуп бээр улуг үүле бөгүн бисте онаажып турарын угаап, билип, төөгүлүг харыысалганы болувусча алыр ужурлуг бис. Шак мындыг эргени Татария, Якутия, Коми болгаш өске-даа республикалар боттарының угуулгаларында быжыглап алганын каксы демдеглеп каайн.

Үште, Тыва Республика болза РСФСР, ССРЭ болгаш өске-даа черлер-биле кады ажылдажылга, харылзаа-хамаарылгазын Керээге үндезилеп тургузар — бо дээрге-ле чаа үе-чадала тургустунуп турар ёзулуг демократчы харылзааларның үндезини-дир. Камгалал, харылзаа, транспорт айтырыглары дээн чижектиг чүүлдер РСФСР болгаш ССРЭ-ниң эргезинде турар, а өске бүгү чүүлдер керээ ёзугаар Тыва Республиканың эргезинге артар ужурлуг.

Дөртте, Тываның черинин кыры-даа, ишти-даа, ооң даглар-хемнери, арга-арыглары, агаар делгеми, үнүш болгаш дириг амытаннары, төөгүнүң болгаш культураның үнелиг чүүлдери Тыва Республиканың чонунуң өнчүзү болгаш национал хөреңгизи болур — ол өнчү-хөреңгини ажыглаары болгаш эдилээри Тыва Республиканың долу эргезинге турар ужурлуг.

Беште, Тыва Республика хамаатызы деп эргени тургузар болгаш ол эргени хоойлу ёзугаар хандырар-даа, камгалаар-даа ужурлуг бис. Тыва хамаатызы РСФСР-ниң, ССРЭ-ниң хамаатызы деп хүндүлүг эргелерни база бүрүнү-биле эдилээр — ынчангаш Тыва хамаатызы үш дакпыр хамааты эргелиг болбушаан. Тыва Республика, РСФСР, ССРЭ-ниң хамааты эргелер дугайында хоойлуларын сагыыр, оларны эдилээр, оларга камгалаттырар эргелиг болур-дур. РСФСР-ниң хамаатызы, ССРЭ-ниң хамаатызы деп эргелер хоойлу ёзугаар бадыткаттынган, ындыг болганда, Тыва Республика хамаатызы деп эргени тургузары үндезиннг-дир.

Алдыда, Тыва Республика кандыг-даа күрүне-биле деңэргелиг, дорт харылзаалар тургузар эргезин чарлаар ужурлуг. Ол эргеге даянып алгаш, өске чурттар-биле чүгле экономиктиг эвес, а политиктиг харылзаалар тургузары база бистиң эргевисте турар ужурлуг: өске чурттар-биле бүрүн эргелиг элчин сайыды, консул сайыттар дециелиниң харылзааларын тургузуп болур эргени чарлап ап турарывыс ол болур. Ооң аңгыда өске-даа даштыкы, иштики организациялар-биле дорт харылзаалар тудары бистиң эргевисте турар ужурлуг.

Чедиде, Тываның девискээринге кандыг-даа — хуу-даа, күрүне-даа өнчүзү деңэргелиг байлалга турар ужурлуг: Тыва Республика бодунуң хамаатыларының, күрүнениң болгаш даштыкы хамаатыларның, фирма болгаш организацияларының бистиң девискээривиске турар болур өнчү-хөреңгизин хоойлу ёзугаар камгалаар ужурлуг.

Сесте, Тыва Республиканың девискээри, кызыгаары бо хүнде турар байдалынга дүүштүр бадыткаттынар ужурлуг. Аңга даянып алгаш, кандыг-бир черлер-биле кызыгаар дугайында чөрүлдээлиг айтырыгны дээди эрге-чагырга дециелинге көдүрер болгаш шиитпирлээр эргелиг турар ужурлуг бис.

Тоста, комиссияның-даа, парлаттынган-даа төлевилелде Тыва Республиканың сүлде демдээ, тугу болгаш ылыктыг ырының дугайында чүүл киирбейн барган. Кандыг-даа күрүне — шуут тускай-даа, өске чурт иштинде бактаап-даа турар күрүне сүлделиг, туктуг, ылык ырлыг болур ужурлуг. Мону угуулгага тускай киирген, кончуг чарлааш тургузуп алыры бистиң эргевисте. Башкирия, Коми, Татария чижектиг республикалар сүлде, тук болгаш ылык ырын тургузар эргезин база угуулгаларында киирип алганнар. Ооң-биле чергелештир бо угуулгага Кызыл хоорайны Тыва Республиканың найысылалы деп тускай чарлаар болза эки деп бодаар мен.

Бо тос дугаар чүүлдү «Тыва Республиканың күрүне бот-тускайлаң чоруунуң дугайында угуулга» бижикке кончуг тодаргай киирери негеттинип турар. Чамдык чүүлдер солуңга үнген төлевилелде база кирип турар, ынчалза-даа арай легей, чедир тодараттынмаан боорга, мында база дакпыр киирдинген.

Тываның күрүне бот-тускайлаң чоруун чарлап алыры кымның-даа амы-хууда эрге-шөлээзин кызырбас. Харын-даа Тываның бүгү чурттакчы чонунуң бүрүн эргелерин ол бижик улам тодарадып, быжыглап, националдар аразында чөрүлдээлерни чавырылдырып, чок кылырынга дегүм болур деп бодаар мен. Тыва Республика күрүнениң база экономика, политика талазы-биле тускайлаң болган тудум-на, чүгле тываларга эвес, а Тываның бүгү чонунга бир дөмей ажыктыг болуру чугаажок.

Нийтизи-биле бөгүн бистер, Тываның бүгү чону, ажыл-ишчилери чүү хире эрге-шөлээни болувус холувуска алып-дыр бис — ол хире эрге-шөлээни келир үеде эдилээр аргалыг болур бис. Боттарывыс бодувустуң эрге-шөлээвисти тодарадып, тургузуп алгаш камгалавас болзувусса, ол дээш чүткүп, оралдашпас болзувусса, биске дооралан-даа, үстүнден-даа эрге-шөлээни кым-даа шаңнап бербес.

Каадыр-оол БИЧЕЛДЕЙ.

Тыва АССР-ниң, РСФСР-ниң улус депутады.

Москва хоорай.

НИИТИ ХЕРЕККЕ ҮЛҮГ БОЛЗУН

Тыва ССР-ниң Декларациязының төлевилелинге хамаарыштыр мээң киирер бодап турар саналдарымны маңаа бижип көрейн. Чүнү-даа мурнай, Декларация төлевилелиниң адынга хамаарыштыр. Ооң эгезин мынчаар бижизе чүл: **«Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Тыва Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң Декларациязы»** деп. Ооң ынай «1», «2», «3», ... «10» деп дес-дараалай бижээн саннарны: «1-ги чүүл», «2-ги чүүл», «3-кү чүүл» ... «10-гу чүүл» деп бижиир болза эки.

Чогуур чүүлдерге (статьяларга) немезе деп бодап турар чүүлдерим бар. Ол — чүнү-даа мурнай, күрүне дылы болур тыва дыл дугайында айтырыг. Бирээде, ындыг-дыр, ийиде, хоойлулар, шиитпирлер үндүрерде, бирле дугаарында, чонунуң үнүн, саналын барымдаалаар.

Үште, Тыва ССР бодунуң тускай сүлде демдектиг, туктуг, гимниг болур.

Дөртте, Тыва ССР-ниң национал күрүне тургузуунче политиктиг партияларның, янзы-бүрү хой-нийти каттыжыышкыннарының болгаш ийи-чаңгыс кижилерниң талазындан дорамчылал, кыжаныг, шургуушкун кыла бээр чүве болза, ону хоойлу ёзугаар сайгарар. Ооң аңгыда, хоойлужудулга, күүселде болгаш суд чорудулгазының эрге-чагырылгазын тус-тус аңгылап тургузары болза, эрге-хоойлулуг Тыва ССР-ниң бодарап тургустунарының кол принцизи деп санаар.

База бир айтырыг бар. Ону мынчаар илередип көрейн. Республиканың девискээринде чурттап турар бүгү-ле улустарның национал чаңчылдарын, төөгүлүг, ыдыктыг чүүлдерин база ол ышкаш национал культура, төөгү талазы-биле үнелиг чүүлдерин кадагалап камгалаарын Тыва ССР магадылап турар.

Сөөлүнде мындыг чүүлдү чугаалап каайн. Тыва ССР-ниң хамаатызы болур чорук ооң суверенитединиң чарылбас кезээ. Республика бодунуң хамаатыларының аттарын, кадыкшылын, эргелерин, хоойлу ёзугаар сонуургалдарын хандырып, оларның социал камгалалдыг чорууну хандырар. Ооң хамаатылары Тыва ССР-ниң девискээринден дашкаар өске-даа черлерге чорда, күрүне ёзузу-биле оларны камгалап карактаар.

Доруг-оол СААЯ.
Партияның Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары.

МЭЭҢ БОДАЛЫМ

Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң Декларациязының төлевилелинге чаа-чаа тывызык саналдар, бодалдар тыптып, дискуссия хевирлиг чугаалажыышкыннар чоруп турар-дыр. Филология эртемнериниң доктору Шулуу Саттың төлевилелге хамаарыштыр саналдарын бодум дугайты чүүлдүгзүнүп, деткип турар мен.

Тыва АССР-ниң «Тыва Республика» деп адаарын чамдык эштер саналдап турар, а ынчаарга чогум кандыг республикал — улусчу, демократтыг азы буржуаз бе деп айтырыгны ындыг саналдар тодаратпайн, хоочун эртир бодуунчудуп турар ышкаш. Таңды-Тывазы 1921 чылдың августан 1944 чылдың октябрьга чедир республика турган-на болгай. Ол Араттың улусчу республика турган-на болгай. Ол Араттың улусчу республиказы база-ла республика турган. Ынчангаш хөгжүлдениң бо үе-чадазында Тыва АССР-ниң чүгле **«Тыва Совет Социалистиг Республика»** деп адаары бүгү талазы-биле чөптүг деп билир мен. Чүге дизе Тываның амгы күрүнези ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң база эвилелдешкен акы-дуңма өске-даа республиканың күрүне тургузуундан ылгашпас, ат-сывы, үндезин ызыгууру В. И. Ленинниң тургусканы Советтерден үндезилеттингени-биле ол ат бистерге эң-не чоок, хан-торел болуп, Совет Тываның амгы болгаш келир үелеги политиктиг арын-нүүрүн, алыс утка-шынарын ханызы-биле тодарадып турар деп билир мен. Бо бирги саналым.

Ийиде, Тыва ССР-ниң сүлдезин чаартыры черле чугула. Ону РСФСР-ниинден ылгалдыр чаартырда, ТАР-ның сөөлгү турган сүлдезиниң нийти хевирин ызыгуур салгаштыр ажыглаза кандыгыл? Ол сүлде дыка чараш болгаш хевир-көрүштүг-даа болгай.

Үште, Тыва ССР-ниң чонунуң национал байлаа болур бойдузунуң дугайында Декларацияның төлевилелинде киирген чүүлүнге «Тыва ССР-ниң девискээриниң бүгү-ле бойдус байлааның кара чаңгыс ээзи Тыва ССР боду, ооң нүүрүнде, республиканың Дээди Совeди болур» деп немелде бижимелбиле доозарын саналдап турар мен. Чүге дизе бо үеде Москва болгаш эвилел чергелиг министерстволар, күрүне комитеттери Тыва АССР-ниң девискээринде бойдус байлаан Тыва АССР-ге баш билиндирбейн, дооралан холтаарлап, кара туразында төтчеглеп, хоозурадып турарын моон соңгаар шуут болдурбазын дээш ынчалдыр хоойлужудары, ындыг бижимелди дүрүмчүдерин саналдап келген болгаш саналдавышаан турар мен.

Дөртте, төлевилелдиң тыва дылда сөзүглелин амдаа тываажыды чедир көөр ажылга, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында терминология комиссиязын болгаш тыва дылдың тускай эртемниглерин киириштирери чугула.

Беште, Тыва ССР-ниң күрүне тугун, күрүне сүлдезин болгаш күрүне гимни чогаадыр талазы-биле конкурсту чарлаары негеттинип келген деп бодаар мен, ону ынчангаш деткиир мен.

Алдыда, Тыва ССР-ге тыва болгаш орус дылдарны бир дөмей күрүне дылы деп хүлээп алыр дээн саналдарын өөрүп деткивишаан, Тыва ССР-ниң күрүне тугун, күрүне сүлдезин болгаш күрүне гимни тыва болгаш орус дылдарга бижиирин саналдап турар мен.

Артём БОРБАК-ООЛ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

ДЕМНИГДЕ—ТЕНДИШ ДИВЕС

Тывавыстың бот-догуннаашкынынга хамаарыштыр «Шын» солун дамчыштыр номчукчуларның төлевилелди чугаалажып турарынга өөрүүр апаар. Мээң сүмем мындыг. Бирээде, ССРЭ-ден аңгыланыр деп баар болзувусса, ажык чок деп бодаар мен. Чүге дээрге, 41—45 чылдарда эки турачы чаңгыс чер-чурттугларывыс бүгү нация чонунуң төлээлери-биле маадырлыг демисежип, кырган-аваларывыс фронтуга дузаламчы кылдыр чылыг идик-хептн даарап берип, бүгү чонувустуң хөй санныг малын сүрүп чоруттувус. Ооң соонда Тывавыстың байлаан харам чокка берип турган, эвилелдешкен республикалар-биле кады күштүг ССРЭ-ни тургустувус. Ам кээп ол бүгү күчүвүстен ойталаарывыска кайын таарыжырыл?

Келир үедеги салгалывыс чок эвес. Төрээн черин канчап өскелерге бээрил, байлаан канчап халаска ыдарыл? Ак-Довурактан Даш-оол Моңгуштуң саналынга каттыжып, ССРЭ болгаш РСФСР-биле бактааттынган **Тыва Демократтыг Республика** деп адаза чогуур-дур. Ийиде, Тывавыстың ак-көк хемнери, мөңгүннелчек баштыг таңды-сыннары, ооң чаагай оът-сигенинге мандып оъттаан мал-маганывыс, оларның аа сүдү, дүгү, эъти база чер адаанда эгээртинмес байлактарывыс — ооң холук чок эртинези бистерниң-не чоргааралывыс дээрзин кажан-даа утпаалынар. Бо-ла бүгү химия дузазы-биле кылган дашты каас, шынары багай, эртээ аар кылымал кештер эвес-тир. Ынчангаш бистер чүгле өрү тыртынар, бүгү күжүвүстү демнештирип, эки ажылдаар ужурлуг бис. Садыглажырда, бараан солчурда, байлаавысты чогумчалыы-биле үнелеп, янзы-бүрү холумак чок арыг чүүлдер-дир деп шынарын чугаалап, өртээн салбас апаар бис. Ынчан байлак, сайзыраңгай Тыва апаарывыс чайлаш чок.

Кешти, дукту шык-соок эрттирбезин, шын эдилээрге үр үрелбезин, канчаар чуп аштаарын ярлык-биле кошкан бижилгеге айтыр апаар. Ынчан бистиң бүдүрген эдивис-даа делегей рыногунче үнүп болур. Каш-ла чылдар дургузунда тудугжудан ужудукчуга чедир эртем-билигни канчап өөренип алган деп бис. Чүгле белен барааннарга чаңчыга бергенивис кончуг-дур. Кажан барааннарны болбаазырадып тура, бичиле шаптараазыннарга тула бербейн, ара соксап кагбайн, ызымак, чогаадыкчы дилээшкиннерни кылып тургаш, ажып эртер апаар бис. Үште, бот-догуннаашкынныг Тыва Демократтыг Республика тургускаш, кол-ла сагыш салыр чүүлүвүс — тыва чонувустуң боттарының арасында эп-найыралын, нациялар арасында эп-найыралды быжыглап, ажыл-ишти шынарлыг чорударывыс болур.

Валерий ХУУРАК.
Улут-Хем район.

Кижилер болгаш чылдар

КЕЗЕР ЭМЧИ

Чээрби беш чыл бурунгаар Томск хоорайга дээди өөредилге чери дооскан. Дээди эртемниг кезер эмчи болуп, төрээн Тывазынга кээп ажылдай берген. Таңдының Балгазынга ийи чыл ажылдаан, кезер эмчилеп, нелер-даа божудуп турганын ам сактып орар. Ооң соонда аныяк эмчиниң амыдыралының оруу Казахстанче углапкан, аңаа аалының иштибиле бир чыл чурттааниар база катап-ла Тывага ээп келгеш, ам-на шуут турум ажылдап кирипкен.

Чоокта чаа бо эмчиниң кезер эмчилеп ажылдаа-ла чээрби беш чыл болганын ооң ажылдап турары коллективи — республиканың онкология диспансеринге эрттирген. Эргим, чылыг сөстер, байыр чедириишкиннери, чаагай күзээшкиннер хөй-ле болганы чугаажок. Бодап-даа көөрге, чүстүң дөрттүг биринде кезээде-ле аарыг улус кезип ажылдаары, ылаңгыя херээжен кижиге, аар-ла. Ам ажылдап турар Б. Чүгдүр (министр), К. Орус-оол, Д. Кара-Сал дээш, өске-даа баштайгы тыва кезер эмчилерниң барык-ла соон алзы ажылдап эгелээн тыва херээжен кезер эмчи болду.

Ол кымыл, ынчаш? Алла Кыргысовна Сиразитдинова-дыр. Аалының ишти татар кижи чораан, каш чыл бурунгаар аарааш, чок болган. Ийи уруу-биле арткан. Уруу ам Ленинградта институтта микробиолог болуп доозуп кээринге чедир чаңгыс чыл арткан, оглу — алдыгы классчы Дуи-хүн дивес. Чайкызыг чок, харыысалгалыг кезер эмчи ажылдыг уруунуң база бир даянгыыжы, шынчы өңнүү, дузалакчызы ооң авазы болуп турар. Улуг-Хемниң Чаа-Хөл чурттуг, хоочун Имижаан Окапаевнаның хары ам чеден дөгүй берген. Хоочун башкыны каксы таныыр кижи мен, сөөлгү чылдарда черле найысылалда чурттап турар хире болган. Шынап-ла, Аллазының ажыг-шүжүүн үлежип, аар ажылынынге дуза-дөмек кадып, оларның-биле кады чурттап орар. Ава кижи ындыг, кезээде-ле төлүм дээр. Авазынга кызы кажан-даа эргим, чоок, ынчангаш оозун караактажып, хирге-чамга-даа дээртпейн келгени бо ышкажыл.

— Авам эвес болза, шынап-ла, бергедээр турган боор мен — деп, эмчи ам сактып чугаалап орар. Оглу чаа-ла школаже кирип, уруу өөренип чоруп турган, ынчан ынак эжи мөчээн. Чылдар эртип, сагыш-сеткил элээн оожургаксай берген болбайн аан. Алла Кыргысовнаны аар бодалдардан, сагышсыралдан алаактырып турар чүве — ооң ажылы.

Баштайгы он чылда аңаа кезер эмчилеп турган. Бо эмчиниң дагдыныкчыларында республиканың сураглыг орус, тыва кезер эмчилери бар болуп турар. Козлова, Канунников, Зудов, Верещагин, Орус-оол дээш, өске-даа. Кажан Ленинградка ординатураны доозуп алгаш келген турда, аңаа хоочун кезер эмчи дагдыныкчылары дүрген кезиишкиннер кылырындан, план ёзугаар кезип эмчилээринче шилчиирин Аллага сүмелээннер. Онкология кафедразынга ординатураны эрттиргени ооң амгы бо ажылынга дыка улуг дузалыг болган. Ынчангаш ам он беш чыл дургузунда кезээде-ле аар аарыг кижилер-биле ажылдап, оларның аарыын чиигедип, дузалап, дыка хөй таварылгаларда аарыгның калааннавазынындан аас-кежиктиг кижилер кылдыр кадыкшыткаш-даа эмчиден үндүрүп чорудуп келген. Олар эмчизинге өөрүп четтиргенин кезээде илередип чоруурлар.

А. К. Сиразитдинованың ажылдап турар эмнелгезинде, ылаңгыя аарыг улус арасында, долгандыр турар психологтуг байдал колдуунда элээн аар кылдыр сагындырар. Кижи бүрүзүнүң аарыгга хамаарылгазы безин аңгы-аңгы болурун билир бис. Аараанда халалыг, берге, шыжыгар кижилер кайы-даа эмнелгеге бо-ла таваржыр ышкажыгай. Онкология диспансеринге аарыгның кандыг чадалы хамаан чокка, чамдыкта кижилерниң сагыш-сеткили-даа дүвүрээр. Хөлзексээр байдал эвээш эвес.

Кижи бодап көөрге, аарыг кижи аарыынга удур эмчизибиле кады, демниг, чаңгыс соруктуг удур туржур-ла болза, черле кымга-даа эки, чиик кылдыр сагындырар-дыр.

Эмчиниң элээн хостуг үезин бодап, дугуржуп алгаш, аңаа ужуражып чеде берген кижи мен. Ону маңаан улус-ла үзүлбес, арга-сүме айтырган, сагыш-сеткилин доюлдурган бодалдарын сөглексээннер-даа бар. Ол-бо төрелдериниң дугайын сагыш човап айтырарлар база хөй болду. Байдал эки дээрзин билип алгаш өөрүп, эмчиге шын-на сеткили-биле четтиргенин илеретилээрлер.

Алла Кыргысовна-биле кезек үеде чугаалажып орар аравыста каш-даа кижи аңаа келгиледи. Кады ажылдап турары онкология талазы-биле кезер эмчи Самбылдай Валерий-даа бо-ла сүме айтырып келир, назы-хары дөгээн кырган кижини каяа чыттырарын-даа айтырар. Мында, онкодиспансерде эмнедип турар хензиг оолчугашка эң арыг, чаа хан херек дээрзин эмчивис станцияже-даа долгагылады, ооң сагыжында чүгле аарыг улузу-ла болур чүве-дир ийин деп бодап ордум. Эмчи кижи бодунуң пациентилериниң чырык чаагай арыннарын хөйү-биле көрүп, оларның аар-човулаңын чиигедип, дузалап-ла чоруур болза ол, шынап-ла, аас-кежиктиг кижи болур боор. Бойдустуң хоойлузу кончуг, дириг бойдус өлүүнче-даа шилчий бээр үе турар. Ол аар-ла болбайн канчаар. Чиигедир дээш, дузалаар дээш бүгү делегейде эң шыырак дээн күштер ракка удур демисежип, дилеп, шинчилеп, харын-даа чамдык таварылгаларда чедиишкинниг-даа болуп турарлар. Үези кээрге, аарыг-човулаң эвээжей бээр, черле эмнеттинер апаар дээрзинге бүзүрээр мен.

Улуг-Хемниң Чаа-Хөл чурттуг, Алланың ада-иези Седиптерниң өг-бүлезинде улуг уруу эмчи, бир дуңмазы база уруглар эмчизи, авазы дег башкы-даа кижи бар. Өг-бүлезиниң аайы-биле Владимир хоорайда чурттап чоруур дуңмазы оол база бар. Седиптерден интернационалчы өг-бүлелер каш-даа үнген ышкажыл. А ынчаарга Алла боду каяа төрүттүнген деп бодаар силер? Даг-Алтайга, ооң төвү Ойрот-Турага ада-иези Седиптер аңаа өөренип турда, дун кызы төрүттүнген. Ада-иези өөредилгезин дооскаш, үш айлыг бичии уругну Тывазынга эккелгеннер. Эрес-шоваалаң, чазык-чаагай чаңның, мөге-шыырак, ботнур кылдыр көстүр эмчиниң холдары, шынап-ла, алдын кижи-дир эвеспе. Тыва херээжен эмчи чээрби беш чыл дургузунда кезер эмчилеп келген. Ат-сураа-даа дынмыреваан, бора бүдүн ажылдап чораан бе дээрге, ол кезээде-ле кызымаккай, чаа чүүлдерге чүткүлдүг, арга-дуржулгазын эштери-биле үлежиксээр эмчи деп ону санап турар. Кижиниң мөзүзүн, хамааты туружун тодарадыр чүүл — хөй-нийти идепкей. «Ат-алдары шала чавызап-даа турар болза, чээрби чыл иштинде партияга бактаап, ооң-биле кады ажылдап, чурттап келдим» — деп, ол чугаалаар. Улустар артынга чаштынып алгаш, тавааралап олурар хөөн ында чок. Каяа-даа болза, херек апарган таварылгада, чугаалаксаан бодалдарын сөс кырынга илереди бээр чаңчылдыг кижи болду. Моон мурнунда-ла хоорайга болуп тургулаан хемчеглерге бо эмчини каш-даа удаа эскерген мен. Хөй чылдарда ажылдаан тыва херээжен кезер эмчи деп чүвени бистиң редакцияже онкодиспансерден аарыг улустуң дилег чагаазындан билип алган бис. «Ажыл-херээнге бердинген, кызымак, шыырак дээн кезер эмчиниң дугайын солуңга чүге биживес силер» деп олар редакцияны чемелээн чораан. Эскертинмейн ажылдап чоруур, шынчы, ак сеткилдиг, шилип алган херээнге ёзулуг-ла бердинген, шак мындыг эмчилер-даа, өске-даа мергежилдиг улузу бисте, Тывада база хөй болбайн канчаар. Алла Кыргысовна оларның бирээзи.

Кижилерге буянын чедирип чоруур эмчивистиң дугайын каксы-даа бол чугаалаадым. Черле ынчаш бистиң республикада онкология албанында чүү четпес, чүү эки болуп турарының дугайын аравыста чугаалаштывыс. Алла Кыргысовнаның чугаалааны-биле алырга, чогум эмчи кадрлар диспансерде четчир, билии-даа шыырак, дуржулгазы-даа элбек болуп турар тывалар база бар. Тус чериниң кадрларындан-даа үш-дөрт кижи бар, а өске кезер эмчилер база хөй, чижээлээрге, гинеколог-онколог Татьяна Ивановна Расеник эң шыырак эмчилерниң бирээзи. Республикада өске төп бар эвес, ынчангаш бо диспансер республикада рак аарыгларын тодарадып тывар төп болуп турар, аарыгны тодарадырынга хөй үе чарыгдаттынып турар. Эрте билдинген, эрте тодараттынган тудум-на, аарыгның төнчү түңнели эки болуру албан. Бүгү-нийти диспансеризация, ол-бо эмчи шинчилгелерин оюп эртпейн, кирип ап-ла чоруур болза, кижиниң кадыкшылы чайгаар-ла эки болур ужурлуг. Кижиниң бодундан база хөй чүүлдер хамааржыр болбайн аан. Ырак-узак черлерде чурттап чоруур малчыннарывыстың, өске-даа кижилерниң кадыы дээш хамааржып турар черлери сагыш салыышкынны бичии-даа кошкатпазы чугула. Чонунуң кадыын шинчиир тускай машиналар безин график ёзугаар районнарны эргип чоруп турар болгай. Ажыл-агый удуртукчулары малчыннарының дээш, өске-даа ажылчыннарының кадыын бодаар болза, чыл бүрүнүң шинчилгезин ыяап-ла эрткен болуру ажыктыг.

Республика найысылалы Кызылда № 2 поликлиниканы хойжуларның кадыын шинчилеп эмнээр эмнелге кылдыр тургусканындан бээр элээн үе эрте берген. Ол хирезинде ол эмнелгениң баазазы немежип быжыгар туржук, рентген-биле бөдүүн шинчилге безин кылыры чегей апарганы элдептиг.

Онкодиспансерге эң нарын бирги чергениң аппараттарын тып тургузары черле чугула дээрзин эмчи мени чугаалап орду. База бир чегей болуп турар айтырыг эмнелгениң тар, бичии болуп турары. Аарыг улусту, ылаңгыя өкпе, тыныш органнарында чыргалыг, үр чыттырып, хынап эмнээр дээрге ындыг салбыр ажыдар шөл чок. Бир эвес бо эмнелгеде квартирантыладып кожуп каан херээженнер консультациязы гинекология салбырын өскээр шилчидиптер аргалыг чүве болза, диспансерниң баазазы четчир апаар. Ырак районнардан келген кижилерни чыттырып алгаш, анализтеп хынаар дээрге, арга чок, чадаарда вокзалга азы кышкы үеде эмнелгениң коридорунга-даа хондуруп ап, анализтээр болгай бис — деп эмчиниң хараадалын илередип турары черле чөптүг. Кызылдың херээженнери, шынап-ла, мынча чылда таарымчалыг консультация-биле, гинекология салбыры-биле хандыртынмайн турарын кижи кайгаар. Мырынай тударының кырында келген дугайын республиканың чамдык удуртур даргалары безин чугаалап тургулаазын сактыдыр мен. Орус улус аазаанын үш чыл манаар дижир, та каш үш чыл эрткен чүве.

Долгандыр турар хүрээлелдиң арыг болуру, хоорай кырының агаарын арыглаарының дугайында айтырыглар чидии-биле көдүртүнүп турза-даа, алызындан эки-ле үзе шиитпирлеттинмейн турар, ол-даа айтырыг болза, кижилерниң кадыкшылы-биле холбашкан эң чидиг айтырыг ышкажыл дээрзин Алла Кыргысовна Сиразитдинова-биле чугаалаштывыс. Кадыкшыл дээрге — нийтилелдиң байлакшылы дижир болгай. Ындыг болган төлээде аңаа чүнү-даа бээринден дадагалзаан херээ чок. Байдалды билип, чон ортузунга чоруп, аарыг улустар-биле ак сеткилдиг, бүгү бердиниишкин-биле ажылдап чоруур кезер эмчи Алла Кыргысовна ышкаш кижилерни шак ындыг айтырыглар хөлзедип турбайн канчаар.

Бопуймаа ДИРЧИН.

ЧУРУКТА: Алла Кыргысовна Сиразитдинова биле улуг сестра Дина Кирилловна Вишуренко.

Вячеслав МОНГУШТУН фотозу.

Төрээн дылың өөрен

БАЙЛАК МАТЕРИАЛДАРНЫ АЖЫГЛААР

Улустуң аас чогаалын, амгы литератураны, уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлерин школачыларга тайылбырлаар, оларның утка-шынарынга уругларның мөзүзүн хевирлээри, төрээн дылынга ынак кылдыр кижизидери дээрге, тыва дыл болгаш литература башкыларының ыдыктыг хүлээлгези болур. Ындыг болганда ажылды үре-түңнелдиг чорудар дизе школаларда тургустунган тыва дыл болгаш литература башкыларының методиктиг каттыжыышкыннарының ажылынче улуг кичээнгейни салыры чугула. Бо таварылгада методиктиг ажылдарның чыл дургузунда болгаш элээн каш чылдарда тургустунган системалыг ажыл планы улуг рольдуг болур.

Ий ортумак школазында хоочун башкы Б. Д. Донгак тыва дыл болгаш чогаал кичээлдерин өөреникчилерге ханы утказыг чорудуп, төөгү болгаш чаагай чаңчылдар-биле холбавышаан, амгы үениң негелделерин өөреникчилерге кичээл бүрүзүнде тайылбырлап турар. В. И. Ленинниң 120 харлаан юбилейинге тураскааткан ленинчи кичээли 5 «а» класска кончуг солун болган. В. И. Ленинниң овур-хевиринге уругларны кижизидип турары башкының хөй чылда ажылының кол угланыышкыны деп чүвени көргүскен.

Тыва дыл — байлак дыл. Амгы үеде тыва дылдың эгээртинмес байлаан школачыларга чедимчелиг тайылбырлап өөредир болгаш оон-даа улам сайзырадыр дизе төөгү-биле дорт холбап, төрээн чериниң бойдус байлаан, ооң чурумалын өөренип, тус-тус черлерниң аттарының төөгүзүн сайгарып, тыва чоннуң аас чогаалынче, чаагай чаңчылдарынче долузу-биле дедир эглип, оларны кичээл бүрүзүнге кызымаккай тайылбырлап, уругларга өөредири болур. Шак бо улуг ажылды бистиң районнуң тыва дыл башкылары «Төрээн черин өөрен» деп кыйгырыгның адаа-биле чорудуп турар.

Ол ажылдың херечизи чүл дээрге, кыска хуусаада районнуң 3 школазында чурт-шинчилел музейлерин хевирлеп тургусканы болур. Бо ажылга хөй чылдың дургузунда чурт-шинчилел ажылының бөлгүмүн удуртуп келген Азас школазының тыва дыл башкызы Т. Т. Кушкаштың үлүг-хуузу улуг. Татьяна Тюлюшовна бодунуң арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип, кылган ажылдарының ужур-утказын методиктиг каттыжыышкынга сайгарып, өскелерге нептередип турар. Тоора-Хем ортумак школазының башкызы А. А. Содунам ук школага тыва дыл башкылап келгеш үр болбаан. Ынчалза-даа ол Тоора-Хем ортумак школазының 60 чыл болган оюнга тураскаадып, чурт-шинчилел музейин тургузар аргалыг болган. Антонина Александровнаның тыва дыл болгаш чогаал кичээлдериниң кол угланыышкыны — база-ла төрээн чериниң чараш-каазынга уругларны өөредири, ооң күш-ажылчы кижилери-биле таныштырары. Чурттап турар чериниң материалдарын кичээлдерге ажыглап, темаларга холбаары башкының ажылында чаңчыл апарган. Чижээлээрге, тыва дылдан (5 кл) «Чүве аттары» деп темага Тожунуң дыка хөй төөгүлүг черлериниң аттарын өөреникчилерге таныштырып турар. Чижээ, «Азас» деп сөстүң тывылганы.

Азас дээрге, хөлче киир аккан тайга хеминиң ады. Шаанда ол хемге ивилиг улус элдептиг ас көрген. Ол асты аза ас дижи берген. Ол ийи сөс каттышкаш АЗАС деп чаа утказыг сөс чер ады болган. Чооктан бээр бо бүгү чараш булуңну Азас дижи берген.

«Шулун» деп сөс. Өдүген тайгаларында сүт дег аккыр, хөвең дег хоюг, шулун дээр чиңгис оъттар бар. Иви малдың чиир чемижи шулун болур дээн ышкаш оон-даа өске материалдарны ажыглап турар.

Башкыларның чыып кылганы капсырылгаларда уругларның дыңнап көрбээни тоолдары, тоолчургу чугаалары, тус чериниң үлегер домактары, кожааннары, улустуң ырлары, черлер, хемнер аттары кирип турар, 5 класска тыва дылга «Чүве адын» өөредип тургаш, бодүүн болгаш нарын чүве аттарының чижээнге Тожуда черлер, хемнер аттарының утказын тайылбырлаар, ооң-биле холбашкан тоолчургу чугааларынга, ырларының капсырылгазын Азас ортумак школазында тыва дыл башкылары Е. К. Севек, Ийде Т. Ч. Күзенек, Б. Д. Донгак солун кылдыр бижээннер. Тоора-Хем суурнуң турар черин шаанда Чекпелиг деп адап турган, ол черге тураскааткан, улустуң ырызы тывылган.

Доора-ла, кыя-ла сагынмас мен.
Доора-ла-Хемим-не кадыргылыг
Тогдук-ла кушкаш-ла ужуп-ла келгеш,
Тодуп-ла чанар-ла Доора-ла-Хемим.
Чайзы-ла, кыйзы-ла сагынмас мен,
Чалын-на-Шөлүм-не чамашкылыг,
Сайлык-ла ´кушкаш-ла ужуп-ла келгеш,
Сактып-ла чанар-ла Чалын-на Шөлүм.
Кыжын-на кыштаар-ла кырган-на Салдам,
Кыры-ла сынар-ла, энчекле кагбас.
Чайын-на чайлаар-ла Чекпелигге
Чода-ла сынар-ла, идикле кетпес.

Бо төөгүлүг ырының сөзүглелинде тыва дылдың грамматиказынга хамаарышкан дыка хөй дүрүмнер бар ышкажыл. Ол дүрүмнерни өөреникчилерге тайылбырлап тургаш, тыва улустуң аас чогаалының онзагайын уругларга өөредип турары ол. Лексиканы өөредип тургаш, дараазында кожамыктарның сөзүглелинге тожу чоннуң чугаазының онзагай талаларын айтып тайылбырлаар.

Хавак тайга хайыракан
Хадып турда, чагдаваңар.
Чүрек тайга хайыракан
Чүдеп турда чагдаваңар.
Шивит тайга чурттуг болзаң
Шиви доорзун шилип ал, шоң
Бедик тайга чурттуг болзаң
Пөштер доорзун шилип ал, шоң.
Шулуң оътка ивиң оъткар
Шуглак-дөжээң урдунуп ал,
Эмзиг оътка ивиң оъткар
Эштир шуглааң урдунуп ал.

Тыва дыл башкыларының үстүнде кылып чорудуп турар ажылы өөреникчилерниң төрээн дылын, чоннуң төөгүзүн, культуразын хандыр билиринге улуг салдарны чедирер деп чүве башкыларның кичээлдеринден, өөреникчилерниң харыыларындан билдинер.

Тыва дыл болгаш литература башкыларында бар улуг четпестерни башкылар хомудап, ам моон соңгаар канчалза экил деп чүвени чугаалажып турарлар. Чаа өөредилге чылында тыва дыл болгаш литератураның өөредилге кабинеттеринче кичээнгейни салыр. Кичээлдерге ажыглаар көргүзүг болгаш дузалал материалдарын чыып, ону нептередир, диктантылар чыындыларынга чамдык немелде сөзүглелдерни тургузарын көөр деп шиитпирлеп турар. Тыва чогаалчыларывыстың, шүлүкчүлеривистиң аразында ат-алдары алгаан кижилерниң портреттерин өңнүг болгаш анаа-даа кылдыр чаңгыс аай хемчээлге типографияга парлаткаш, республиканың школаларынга, өөредилге черлеринге садып нептередир ажылды дүргедедирин башкылар дилеп турар. Программада «Тыва литератураның амгы үеде хөгжүлдезинге» ортумак болгаш улуг класстарга Е. Танованың, А. Даржайның, Чамыяң Көк-оолдуң, С. Козлованың, М. Рамазанованың чогаалдарын киирерин сүмелеп турарлар.

Арина КАШКАК.
Райононуң методика кабинединиң эргелекчизи.

ТАНЫЖЫҢАР: БАЛКЭ комитединиң секретары

— Межегейниң комсомолчулары болгаш аныяктары мал ажылын хөгжүдеринге үлүүн киирип турарлар. Оларның хөй кезии мал чемнериниң белеткелинге эки киришкен. Аныяк механизаторлар бо хүннерде сигенни, саваңны кыштагларже, фермаларже дажыглап эгелээн — деп, Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта комсомол комитединиң секретары Раиса Биче-ооловна Чаш-оол аныяктарның ажыл-ижин таныштырды.

Ол ажыл-агыйда чеден ажыг БАЛКЭ кежигүннери бар. Оларның шуптузу совхоз бүдүрүлгезинде. Күш-ажылга ынак, сагылга-чуруму быжыг оолдар, кыстарны кежигүнге хүлээп алыры-биле белеткеп турар.

ЧУРУКТА: Таңды районда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта БАЛКЭ комитединиң секретары Раиса Чаш-оол.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга тураскааткан хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлериниң байырлыг хуралы 1990 чылдың ноябрь 6-да 17 шакта хөгжүм-шии театрынга болурун улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң президиуму, белеткелдер болгаш байырлалдың хемчеглерин эрттирер талазы-биле оргкомитеди дыңнадып тур.

Кызылдың шериг гарнизонунуң кезектериниң, күш-ажылчы коллективтериниң, политиктиг болгаш аныяктар организацияларының байырлал чыскаалын ноябрь 7-де 11 шакта РСФСР-ниң КП-ниң Кызыл хоорай комитеди организастап эрттирер.

• • •

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы белеткел салбырынга дыңнакчылар хүлээп алырын чарлап тур.

Белеткел салбыры Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалынга өөренип кирерлерни дараазында мергежилдер аайы-биле дыңнакчыларны белеткээр: агроном, зооинженер. Белеткел салбырынга көдээ ажыл-агыйның адырларында ажылдап турар, үзүктел чок ийи чылдан эвээш эвес стажтыг, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринден курлавырже халашканнарны, ол ышкаш бо чылгы школа доозукчуларын, өөреникчилерниң бүдүрүлге бригадазының кежигүннерин хүлээп алыр.

Өөренип кирерлер дараазында документилерни дужаар: ортумак эртемниң дугайында документ, № 086У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, характеристика болгаш ажылдап турар черинден чоруткан бижик, 3×4 см хемчээлдиг алды чурук.

Курлавырже халашканнар характеристика болгаш шериг кезээнден чоруткан бижик, школа доосканнар — совхозтан чоруткан бижик болгаш өөреникчилерниң бүдүрүлге бригадазының характеристиказы.

Документилерни октябрь 1-ден ноябрь 25-ке чедир, Чепсектиг Күштерден халашканнар 1991 чылдың февраль 1-ге чедир дужаар. Белеткел салбырынга биология болгаш химия талазы-биле беседалажыышкынны эрттирер болгаш өөренип киргенниң түңнелин 1990 чылдың ноябрь 25-те билип алыр.

Документилерни дараазында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 5, кабинет 2, белеткел салбыры.

• • •

Кызылдың аъш-чем садының № 1 магазини ноябрь 1-ден 6-га чедир Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, инвалидтерге, күш-ажылдың фронтузунуң киржикчилеринге, өг-бүлезин өлүрткеннерге болгаш персоналдыг пенсионерлерге байырлал мурнунуң бараанnарын садар.

Бараанnарны дараазында чурум ёзугаар садар:

Октябрь 30, 31-де Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге.

Ноябрь 1, 2-де Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, интернационалчы хүлээлгезин күүседип чорааннарга.

Ноябрь 3-те күш-ажылдың фронтузунуң киржикчилеринге.

Ноябрь 5-те өг-бүлезин өлүрткеннерге.

Ноябрь 6-да персоналдыг пенсионерлерге.

• • •

Тываның күрүне филармониязынга дараазында ажылчыннар хереглеттинип турар: ажыл-агый эргелекчизи, «С», «Д», «Е» категорияның чолаачылары, сантехниктер.

Келир адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың 58. Телефоннары: 2-46-02, 2-49-40.

Башкыларга ажыктыг

МЕТОДИКТИГ СҮМЕЛЕР

Ам чугула сорулга болза, өөреникчилерни төрээн дылын эки билиринге хандыкшыдып, бичии уругларга тааржыр бедик утка-шынарлыг, эстетиктиг, угаадыглыг чечен чогаалдар номнарын үндүрерин арбыдадыры болур. Ылаңгыя кижизидилге-мораль темазынга бижиттинген чогаалдар угаан-медерелге онза дээштиг.

Чоокта чаа Тываның ном үндүрер чери эге школаларның дөрткү класстарынга «Тыва дыл» ному-биле ажылдаар башкыларга дузалаар «Методиктиг сүмелер» номун парлатканы өөрүнчүг. Ооң чырыкче үнген тиражы чүгле үш-ле муң болганы өкпеленчиг-дир, оола-ла беш, алды муң болган болза аар! Ук чугула өөредиглиг номну А. К. Ойдан-оол биле Э. Д. Ондар чогаадып тургусканнар.

Ук ном ылаңгыя аныяк башкыларга улуг деткимче болбушаан, системалыг билиглер алырының бир кол үндезини болур. Ону класска-даа, бажыңга-даа ажылдаарынга ажыглаар, кичээлдерниң сорулгаларынга дүүштүр ук ном хөй янзы хүлээлгелерни күүседир.

Өөреникчилерни хууда болгаш коллективтиг ажылдадырынга, чаа тема тайылбырынга, быжыглаашкынга, катаптаашкынга хереглеп болур. Төрээн дылга хамаарышкан тускай мергежилгелер-биле (фонетиктиг, грамматиктиг, орфографтыг) чергелештир өөредилгениң ниити мергежилдерин база хевирлээр. Чижээлээрге, план тургузары, айтырыгларга харыылаары, номчаан чүүлүнүң утказын чугаалаары, боду сөзүглел тургузуп билири дээш оон-даа өске.

Ном-биле ажылдап билири — уругларның өөредилгеге сонуургалдыын, боданыр аргаларының идепкейлиин херечилээр база моон соңгаар-даа ном ажыглап, бот-өөредилге-биле билиг чедип алыр чүткүлдүг болурунга кижизидер.

«Методиктиг сүмелер» номну филология эртемнериниң доктору, профессор Ш. Ч. Сат, ССРЭ-ниң улустуң башкызы А. А. Алдын-оол болгаш өскелер-даа рецензилээн.

Сандан САНДЮ.

Медицина хандырылгазының чугула айтырыглары

БААЗАНЫ ТУРГУЗАРЫ АЛБАН

Кандыг үеде чурттап турарывыс кижи бүрүзүнге дыка эки билдингир. Кижиниң манаваан чаа чүүлдер амыдыралда хүн бүрүде болуп, эде тургустунуушкун, ажык-чарлыг чорук, демократия анаа-ла деңдески эртпейн турар. Оларның уржуктары, үре-түңнелдери кижилерниң сагыш-сеткилин саймаарадып, күштүг силгиишкиннерге таварыштырып, янзы-бүрү аарыгларны тывылдырып турар. Республикада, ол ышкаш бүгү чуртта невроз аарыглыг кижилерниң саны көвүдээн. Невроз дээрге психика, сагыш-сеткил, угаан-медерел аарыыры эвес-тир. Ол дээрге амыдыралга, ажыл-ишке кандыг-бир когаралга, аар чидириге, коргунчуг болуушкунга таварышкаш, стресстен аараан кижилер болур. Ол иштики органнар аарыы-биле дөмей аарыг-дыр. Чүрек-даа ыстаан ышкаш, баш-даа аараан ышкаш, чамдык таварылгаларда чүстер-даа гарыыр, уйгу-дыш чидер, хорадаачал, кылыктаныычал апарганда, дүвүрээзинниг байдалга алысканда кымдан дуза дилээрил? Психотерапевтен, азы психоневрологтан.

Ындыг эмчи хоорайның № 1 поликлиниказында ажылдап турарын мурнунда бижээн бис. Ольга Петровна Жарова, бедик мергежилдиг специалист. Ооң ажылдап эгелээни-биле невроз аарыг улустуң байдалы чүгээртээн. Эмчиниң ажылдап орар кабинединиң хемчээли бичии, улуг бөлүк хүлээп алдынмас, турар чери эпчок, дааш-шимээнниг, кожазында кабинеттерде ажылдап орар эмчилерниң кылажыны даажы, чугаа-сооду сеансылар эрттиреринге шаптыктыг. Сеанс үезинде иштики бодалдарынга алзып даамчырап удаан кижиге хенертен шаптыктап оттурар болза, анаа эттинмес хораны чедирип болур. Ольга Петровна боду шыырак психиатр болгаш, хоочураваан гастрит, ижин оюлганнары, бронхит, астмадан аңгыда, чиик хевирниң шизофрения аарыглыг кижилерни база эмнеп турар. Хоочургай байдалынче чаала кирип бар чыдар аарыглар психотерапия аргаларындан аңгыда, эмнер-биле база эмнээр.

Неврозту эмнээриниң аргалары — гипноз, биоэнергетика, контакт чок массаж, аутотренинг.

Гипноз — эмчи сөс дузазы-биле аарыг кижиге салдар чедирип, ооң мага-бодун суларадыр, оожургадыр, артык бодалдардан чардыктырар, удудар.

Биоэнергетика кижиниң мага-бодун дириг болдуруп чоруур. Ол кижи бүрүзүнде бар. Чамдык кижилерде артыкшылдыг-даа болур. Биоэнергияны кижи агаар-биле киир тынып, аъш-чем-биле кады чип, суг-биле ижип, организмин оон-биле доктаамал хандырып ап чоруур. Үстүг-чарлыг, чигирзиг аъш-чем, арага-дары кижиниң биоэнергиязын эвээжедир. Ынчангаш организмге биоэнергия ой-тавында турарынга шын чемненири кончуг чугула.

Контакт чок массаж. Адыш иштинде биоэнергия хөй болган тудум, ооң дээштии улуг болур. Ынчангаш баш, чүрек аараанда; ындыг массажтың дузазы улуг.

Аутотренинг — эмчиниң салдары-биле аарыг кижи бодун боду гипнозтаар. Бүгү боду суларап, чүгле бодунуң иштики бодалдарынче, бодунуң байдалынче шымнып, сагыш-сеткилинге бүрүнү-биле алзып, амыдыралдың эрги турган аянынче кирерин оралдажып, боду бодунга салдар чедирип эмнеттинери болур.

Невроз аарыг кандыг болурул, ону эмнээринге кандыг аргалар ажыглаттынарыл дээрзин кысказы-биле номчукчуларга таныштырдым. Ол бүгү ындыг. Хүн келген тудум саны көвүдеп орар ындыг аарыг кижилерни чаңгыс Ольга Петровна эмнеп шыдавас. Ынчангаш психоневрология салбыры ажыдарын үе негеп келген. Ону кала, кажан тударыл, акша-хөреңги-биле кым хандырарыл?

Ук айтырыгга хамаарылгалыг харыысалгалыг ажылдакчыларның санал-оналдары мындыг.

Республика эмнелгезиниң кол эмчизи Юрий Иванович Кузьмин:

— Психоневрология салбырын ажыдары чугула дээрзинге каттыжар мен. Ону ажыдарда чоннуң хереглелинге даянып, чеже кижи ниитизи-биле неврозтан аарыг, каш орунниг кылдыр тутса экил, каш эмчи херегил дээн ышкаш өске-даа чугула айтырыгларны тодарадып билип алыры-биле чогуур документацияны белеткээр апаар. Ол бүгү чыгдынган соонда, Кадык камгалал министерствозунга айтырыгны тургузуп болур.

Хоорkүүскомнуң кадык камгалал килдизиниң эргелекчизи Мария Кыргысовна Наксыл:

— Салбырны тудар дугайында айтырыг ийи-үш чыл бурунгаар-ла көдүрттүнген чүве. Ынчалза-даа тудугну кым акшаландырары, кандыг төлевилел ёзугаар ону тудары, мынчага билдинмес. Чугаа-сооттан ыңай херек шимчевейн турар. Республика эмнелгезиниң ажылдакчылары ук айтырыгның дарый шиитпирлеттинеринге сонуургалдыг болганда, чогуур документацияны шалыпкын белеткээш, хоорайның архитектура килдизинге чагыгны шагда-ла киирер турган. Мен бодаарымга, эмнелге албан черлерин төпчүдери албан эвес. Мындыг салбырларны районнар поликлиникаларының чанынга чүге ажыдып болбас деп. Районнарда ындыг аарыг улустуң саны көвей болгай. Эмчи дузазын оларга чоокшулатса дээре эвеспе. Аңаа ажылдаар специалистерни чоорту белеткеп ап болгай.

Хоорайның кол архитектору Ольга Васильевна Байыр-оол:

— Салбырның тудуун эгелээр деп бодаар болза, эң баштай тудугну акшаландырар албан черин, азы кандыг-бир организацияны тып алыр. Ооң соонда хоорkүүскомнуң архитектура килдизинге тудуг кылыр участокту үндүрүп бээри-биле дилег киирер. Кадык камгалал министерствозундан дилег бижик турар болза, улам эки. Ук айтырыг комиссияга таарымчалыг шиитпирлеттинген соонда, төлевилел организацияларынга баргаш, төлевилел чагыдар. Белен төлевилелди алгаш, архитектура килдизинге көргүзер. Ооң соонда херекти бис холга ап тар бис. № 1 поликлиникага кожа тудугну кылып болур арга бар.

№ 1 поликлиниканың терапия албанының эргелекчизи Людмила Байкараевна Ховалыг:

— Бистиң поликлиникага тудуштур салбыр тудары дүрген болгаш таарымчалыг дээрзин бадыткаар тайылбыны берип көрейн. Республиканың чурттакчы чонунуң үш кижиниң бирээзи-ле неврозтан аарыг. Поликлиника Тываның бүгү чонунга эмчи дузазын көргүзүп турар болганда, районнардан келген аарыг кижилер манаа келгеш, өске специалистерниң шинчилгезин, хыналдазын дөмей эртер апаар. Бир эвес эмчилерниң эмнээр аарыглары илереттинмээн болза, аарыг кижи психоневрологка келир. А психоневролог база-ла шинчилгени кылгаш, аарыг кижини эмнедири-биле салбырже чорудар. Эмнелге черлери чоок, кожа турарга дыка эптиг, эмчилерниң ажылдаарынга-даа таарымчалыг, ылаңгыя аарыг кижилерге хала чок болгай.

Поликлиниканың баазазынга салбырны тудары чаа поликлиника, аңгы салбыр тударындан канчап-даа дүрген болгаш хөй акша-төгерик чарыгдаттынмас болур.

База бир чылдагаан — специалистерниң чедишпезинде. Ажыттынар салбырга ажылдаар эмчилер поликлиникада бо хүнде бар. Олар салбырга ажылды дакпырлап болур. А аңгы турар салбырга чаа специалистер негеттинер болгай. Оларны белеткеп, өөредип алырынга үр үе негеттинер.

Салбырны албан туттурар деп кызып турар бир чоптуг чылдагааныывыс — психоневрология албанындан аңгыда, салбырның бир каъдынга чүрек-дамыр аарыг кижилерни эмнээринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп болуру. Ындыг аарыгларны чедимчелиг эмнээриниң талазы-биле эмчилерниң бо хүнде ажылдап орар байдалы аарыг кижилерни дүрген сегидеринге кандыг-даа дөмек болбайн турар.

Аңаа чүү негеттинерил? Функционал-диагностика, кардиолог, ревматолог эмчилерниң, велоэргометрия (кижиниң күш-шыдалының, арга-шинээзиниң чадазын тодарадыр чадаг-терге), реабилитация (психоневрологка эмнедири, эмнээшкинниг күш-культура, велоэргометрияга тренировка) кабинеттери турар ужурлуг. Поликлиниканың бөгүнгү баазазынга кардиология албанын чогуур негелдеге дүүштүр тургузар арга чок болуп турар. Күзеп турарывыс ышкаш, херек бүде бээр чүве болза, чүрек-дамыр аарыг кижилерниң хөй кезии хоочуузундан адырылып ап, кадыкшып, сегий берип, ниитилелге база катап ажыын көргүзе бээр дир ийин. Бо аарыглар талазы-биле тургустунган байдалды өөренип көргеш, салбырны ажыдары эргежок чугула болу берген деп түңнелге келдивис.

Ажылдакчыларның саналдары, бодалдары аңгылаңы берген. Людмила Байкараевнаның чугаазы үндезинниг. Мария Кыргысовнаның эмнелге черлерин төпчүткен херээ чок дээри база-ла чөптүг ышкаш.

Бүгү чуртта, ол ышкаш республикада, медицина албан черлериниң түреңги байдалы район санынга ындыг салбырлар ажыдарынга, оларга ажылдаар специалистерни дүрген белеткээринге кандыг-даа магадылалды бербейн турары билдингир. 5—10 чыл эрткенде Мария Кыргысовнаның бодап турары ышкаш, айтырыгны шиитпирлептер хире аргалар тургустунуп кээр чадавас.

Амдыызында район эмчилери тус черге эмнеттинип шыдавас хире кижини арга-суме, эмчи дузазы алыры-биле Кызыл эмчилеринче чорудуп турар болгай. Ол хынаттынган практика. Ындыг болган төлээде, психоневрология салбырын баштай-ла төпке ажыдары күзенчиг. Аңаа бөгүн-даа болза ажылдап болур специалистер поликлиникада бар-дыр. Оон аңгыда соңгаартан командировкалап келген специалистер арга-дуржулга солчуру, ажыл-агый чорудулгазының дугайында чугаалажыышкыннар кылыры-биле эң баштай төпте ажылдап турар специалистер-биле ужуражыр болгай. Ынчан чоорту арга-дуржулга мөөңнеттинер, практика байыыр. Медицина институдун доозкаш чаа келген специалистерниң теоретиктиг билиин практика-биле быжыглаары негеттинип турар чүве болганда, оларга төрээн черинге ординатура, интернатура эртип алырынга таарымчалыг байдалдарны амдыгааштан тургусса эки. Ынчан эртем-билиин быжыглап алыр дээш аныяк специалистерниң өске черлерже чоруп, төрээн черинден хоорлур чоруу соксаар.

Салбырның дүрген туттурун эгелээри үстүнде адаттынган эштерниң шимченгиринден, харыысалгазындан улуг хамаарылгалыг.

Надежда ДОНГАК.
(«Шынның» корр.).

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ОКТЯБРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Оңгарлар». Уран-чечен телефильм. 2-3 сериялары. 11.05 В. Гевисман. Концерт. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.45 Мультфильмнер. 16.05 «Элдеп-эзин даайавай». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. (Венгрия). 16.50 «Мамонтулар оъду, азы сүттүг стаканда шуурган». Телефильм. (Владивосток). 17.20 «Экии, хөгжүм!». 18.00 «Хөлдер ортузунга амыдырал». «Канчаар дыштанып турар бис» деп бөлүктен. 18.30 «Үе». 19.05 Чугула интервью. 19.15 Шүлүк чогаалының минуталары. 19.20 Дипломатчы эвес чугаалар. ГФР-ниң даштыкы политика айтырыгларының талазы-биле канцлериниң чөвүлекчизи Х. Тельчик киржир. 19.40 «Оңгарлар». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 21.45 «Авторжу телевидение» 00.45—01.00 Медээлер.

ИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бисти долгандыр хүрээлел. 2 класс. Сээң-биле найыралдажыксап тур мен. 8.55; 9.55 Телефильм. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ортаакы чүс чылдың хоорайы. 11.05 «Анна Ахматова». Хүн демдеглелинден арыннар. Барымдаалыг фильм. 12.05 «Өске хоорайда чаашкын». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.15 РСФСР-ниң хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 13.55 — 14.25 Ритмниг гимнастика. 17.00 «КОАПП». Мультфильм 2-ги сериязы. «Медуза чүнү дыңнааныл». 17.10 РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары. «Бир айтырыгга вариация». Ирбит ярмарказының дугайында. 18.00 Ритмниг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Ыт чок чугаа». Үнү чоктарның нарын айтырыглары. 19.00 «Азия тевү». Информас-публицистиг программа. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Ортулук». Барымдаалыг фильм. 21.00 «Силерге ырлап берейн». Авторжу ырлар фестивалы. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—00.50 «Өске хоорайда чаашкын». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Бо Пеле-дир» Телефильм (Бразилия). 19.50 Бичии концерт. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ОКТЯБРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Наш человек в Сан-Ремо» 9.00, 11.00, 13.10, 15.20, 17.30, 19.40 шактарда. **Видеозал: «Укрощение строптивого»** 10.00, 12.00, 14.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ну, погоди!» 9.20, 12.30, **«Удивительная находка, или Самые обыкновенные чудеса»** 10.40, **«Москва-Кассиопея»** 13.30, **«Сувенир для прокурора»** 16.50, 20.20, **«Обреченный на одиночество»** 15.10, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Канувшее время» 12.30, 14.40, 16.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Танцуй, танцуй!» (2 сериялыг, Индия) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Друг в непогоду» 17.30, 19.10 шактарда.

Тываның Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди, профэвилелдерниң ВДФСО, «Трудовые резервы», «Динамо» спорт ниитилелдери, Тываның Хүреш федерациязы Тыва АССР-ниң тыва, хостуг, самбо хүрештерге республиканың каш дакпыр тиилекчизи, РСФСР-ниң спорт мастери

Дапыл Аныянович
ООРЖАКТЫҢ

мөчээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок эштеринге ханы кажыгылдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241.

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыглаар херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 519.